

T.C
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ'NDE KARS
MİLLETVEKİLLERİ VE FAALİYETLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Arzu Nar

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç.Dr. Selçuk URAL

KARS-2006

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

.....ait.....
konulu çalışma, jürimiz tarafından Anabilim Bilim Dalında Yüksek
Lisans tezi olarak oy kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesinin Ünvanı,	Adı ve Soyadı	İmza
Doç. Dr.	Cihat Göktepe	
Doç. Dr.	Selçuk Ural (Danışman)	
Yrd. Doç. Dr.	Nebahat Arslan	

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../200
tarih ve/..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

UYGUNDUR
...../...../.....

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR.....	IV
GİRİŞ.....	1-15

I. BÖLÜM

KONGRELER DÖNEMİ'NDE ELVİYE-İ SELÂSE

1.1.Genel Durum.....	16-18
1.2.Erzurum Kongresi'nde Elviye-i Selâse.....	18-25
1.2.1. Mustafa Kemal'in Erzurum'a Gelişi ve Erzurum Kongresine Hazırlık.....	18-20
1.2.2. Erzurum Kongresi'nde Elviye-i Selâse.....	20-23
1.2.3.Erzurum Kongresi'nde Elviye-i Selâse Temsilcileri.....	23-25
1.3.Sivas Kongresi'nde Elviye-i Selâse.....	25-28
1.3.1.Sivas Kongresi'nin Açılışı ve Görüşülen Konular.....	25-26
1.3.2.Sivas Kongresi Beyannamesi ve Elviye-i Selâse.....	26-28

II. BÖLÜM

SON OSMANLI MEBUSAN MECLİSİ'NDEN TBMM'YE ELVİYE-İ SELÂSE

2.1.Son Osmanlı Mebusan Meclisinin Açılışı ve Misâk-ı Milli'de Elviye Selâse.....	29-32
2.1.1.Son Osmanlı Mebuslar Meclisinin Açılması	29-30
2.1.2.Misak-ı Milli Kararları ve Elviye-i Selâse.....	30-32

2.2.Elviye-i Selase'nin Kurtarılışı ve ortaya çıkan Siyasi Gelişmeler.....	32-41
2.2.1.II. Doğu Harekâtı.....	32-33
2.2.2.Gümrü Antlaşması.....	33-34
2.2.3. Moskova Antlaşması.....	34-36
2.2.4. Kars Antlaşması.....	36-41

III. BÖLÜM

TBMM I. DÖNEM KARS MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ

3.1. TBMM'nin Açılışı ve Elviye-i Selâse Sorunu.....	42-48
3.1.1.TBMM Açılmadan Önceki Gelişmeler ve Milletvekili Seçimleri.....	42-45
3.1.1.1. 1921'de Kars'ta yapılan Milletvekili Seçimleri.....	45-46
3.1.2. Milletvekillerinin Sosyo-Ekonomik ve Eğitim Düzeyleri.....	46-47
3.1.2.1. Milletvekillerinin Sosyo-Ekonomik Durumları.....	46
3.1.2.2. Milletvekillerinin Eğitim Düzeyleri.....	47
3.1.3. TBMM'nin Açılışı.....	47-48
3.2.Milletvekillerinin Faaliyetleri.....	49-87
3.2.1.Ali Rıza Ataman'ın Faaliyetleri.....	49-63
3.2.1.1.Hayatı.....	49
3.2.1.2. Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti Kurulana Kadar Siyasi Faaliyetleri.....	49-55
3.2.1.3. Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti Dönemi'ndeki Faaliyetleri.....	55-59
3.2.1.4.TBMM I.Dönem Milletvekili Ali Rıza Ataman'ın TBMM'deki Faaliyetleri.....	59-63
3.2.1.4.1. Dahiliye Vekâleti 1922 Bütçesiyle ilgili Konuşması.....	59-61
3.2.1.4.2. Lozan Barış Görüşmeleri'ndeki Konuşması.....	61-62
3.2.2. TBMM I.Dönem Milletvekili Cavit Bey'in Faaliyetleri.....	63-78
3.2.2.1. Hayatı.....	63-64
3.2.2.2. Cavit Bey'in Kars'ta Ziraat Bankası Şubesi Açılmasına Dair Teklifi.....	64-65
3.2.2.3. Cavit Bey'in TBMM'ndeki Faaliyetleri.....	65-78
3.2.2.3.1. Teşekkürname usulüyle i' ... 'ın Hakkındaki Konuşması....	65-67

3.2.2.3.2 Savaşlarda Gazi olanlarla ilgili Konuşması.....	67
3.2.2.3.3.Ceza Kanunuyla İlgili Konuşması.....	68
3.2.2.3.4.Van'a Bağlı Everek ve Karkar Nahiyeleri'nin Kaldırılmasıyla ilgili Konuşması.....	68
3.2.2.3.5 Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistanla Yapılacak Konferans Hakkındaki Konuşması.....	69-72
3.2.2.3.6.Şark Hudutları Dışındaki Yerlerden Anadolu'ya Göçeden Ahali'nin Durumuyla İlgili Konuşması.....	72-73
3.2.2.3.7. İğdır ve Sürmeli Kazaları Halkına Yapılacak Yardımla İlgili Konuşması.....	73
3.2.2.3.8.Tuz Kanunuyla İlgili Konuşması.....	73
3.2.2.3.9. Müskirat Kanunuyla İlgili Konuşması.....	75
3.2.2.3.10.Askerî Nakil Kanunu Hakkındaki Konuşması.....	75
3.2.2.3.11.Devlet Teşkilatı Kadrolarının Düzenlenmesiyle İlgili Kanun...	76-77
3.2.2.3.12. Vergilerin Toplanmasıyla İlgili Kanun Hakkındaki Konuşması	77-78
3.2.3.Fahrettin Erdoğan'ın Faaliyetleri.....	78-87
3.2.3.1.Hayatı.....	78-80
3.2.3.2. Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti Kurulana Kadar Faaliyetleri.....	80
3.2.3.3. Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti Dönemi'ndeki Faaliyetleri.....	80-83
3.2.3.4. Fahrettin Erdoğan'ın TBMM'deki Faaliyetleri.....	83-87
3.2.3.4.1. Milletvekili Seçimleriyle İlgili Konuşması.....	83-84
3.2.3.4.2.Nahiye Kanunuyla İlgili Konuşması.....	84-86
3.2.3.4.3. Emvali Metruke'nin Suretiyle İlgili Konuşması.....	86-87
SONUÇ.....	88-90
BİBLİYOGRAFYA.....	91-95
EKLER.....	96-105
ÖZGEÇMİŞ.....	106

ÖZET

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı Kars için bir dönüm noktası oldu. Savaşın ardından "Kırk Yıllık Kara Günler" olarak tabir edilen dönem başladı. "Kırk Yıllık Kara Günler" 3 Mart 1918 Brest Litovsk Barış Antlaşmasına kadar sürdü. Bu dönem içerisinde Türk halkı her türlü sıkıntıya göğüs gerdi.

Brest Litovsk Antlaşması'nın ardından yapılan I. Doğu Harekâtıyla elimize geçen Elviye-i Selâse Mondros Ateşkesi'nin 11. Maddesine binaen tekrar elimizden çıktı. II. Doğu harekâtı sonunda imzalanan Gümrü, Moskova Kars Antlaşmaları'yla Doğu sınırlarımız kesinlik kazandı.

12 Ocak 1920'de açılan Son Osmanlı Mebusan Meclisi 16 Mart 1920'de İngilizler tarafından kapatıldı. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin dağılmasının ardından milli iradeyi kuvvetlendirmek amacıyla 23 Nisan 1920'de TBMM açıldı. I. Dönem TBMM'ye Kars'tan 3 vekil seçildi. 1921'de meclise giren Ali Rıza Ataman, Fahrettin Erdoğan, Cavit Erdel, Milli mücadelenin askeri safhasında işgal güçlerine karşı büyük bir mücadele örneği sergilediler. TBMM'de yaptıkları konuşmalarla da Elviye-i Selâse'nin sıkıntılı yönlerini dile getirerek çözüm yolları aradılar.

ANAHTAR KELİMELER: Kars, Milli Mücadele, TBMM, Elviye-i Selâse

ABSTRACT

The war between the Ottoman Empire and Russia in 1877-1878 was turning point for the Kars. The period called "Forty-year-black-day" began just after that war. This period lasted till the treaty having been signed on 3rd . March 1918 wich was called Brest Litovsk. Turkish people confranted a great deal of troubles in this period.

We lost "Elviye-i Selâse", which we had conguered in the first east operation conducted after the treaty "Brest Litovsk", because of the 11th section of the Mondros Armistice the border in the east became definite with the treaties Kars, Moscow which were signed after the second east operation.

The Assebbly of Ottoman's deputies, which had been founded in 1920, was dissolved by the Britain Army. After the dissolvation of it, the Turkish Grand National Assembly was founded to strenghten the national struggle.

Three deputies were elected to the Turkish Grand National Assembly from Kars. The deputies, Ali Rıza Ataman, Fahrettin Erdoğan and Cavit Erdel struggled against the capturing troops in the military phase of the national stryggle. They expressed the problems of "Elviye-i Selâse" and looked for the solutions for them in the speeches which they made in the Assembly.

KEY WORDS: Kars, National Struggle, Turkish Grand National Assembly, Three Province.

ÖNSÖZ

Anadolu, Milli mücadele döneminde işgalciler karşısında büyük bir inançla savunuldu. Tüm Anadolu'da olduğu gibi Kars'ta da güzel bir mücadele örneği sergilendi. 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkesinden sonra Türk birliklerinin 1914 sınırına çekilmesiyle Kars ve çevresinde Türk direniş hareketleri başladı.

Çalışmamızın amacı Milli mücadele döneminde Kars ve çevresinde yaşanan sıkıntıları ve bu dönemde meclise giren Kars milletvekillerinin faaliyetlerini ortaya koymaktı.

Eserimizdeki arşiv belgeleri Başbakanlık Cumhuriyet Arşivine aittir. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti üzerine araştırmalar yapan Sait Küçük'ün bilgilerinden de yararlanıldı. Eserimizi zenginleştirmek amacıyla konuyla ilgili tüm kaynaklara ulaşılmaya çalışıldı.

Çalışmamız 3 bölümden oluşmaktadır.

Giriş'te 1876–1877 Osmanlı Rus Savaşı'ndan Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'ne kadar Kars ve çevresinde meydana gelen olaylar verildi.

I.Bölümde ise Kongreler döneminde Evliye-i Selâse'nin durumu ortaya koyuldu.

II. Bölümde Son Osmanlı Meclisi'nden TBMM'ye kadar Evliye-i Selâse'nin durumu hakkında bilgi verildi. Ayrıca bölgedeki askeri ve siyasi gelişmeler anlatıldı.

III. Bölümde TBMM'ye giren Kars Milletvekillerinin faaliyetleri hakkında bilgi verildi.

Çalışma konusunun belirlenmesinde ve malzeme temininde büyük yardımını gördüğüm Danışman Hocam Doç. Dr. Selçuk Ural'a sonsuz şükranlarımı sunarım. Ayrıca yardımları için Tarih bölüm başkanı Doç. Dr. Cihat Göktepe'ye ve Yrd. Doç. Dr. Nebahat Arslan'a teşekkür ederim. Çalışmam süresince maddi ve manevi desteğini esirgemeyen Anne ve Babam'a teşekkür ederim.

Kars 2006

Arzu NAR

KISALTMALAR

AAMD	:Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
AİİTED	:Atatürk İlkeleri İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi
AY	:Atatürk Yolu Dergisi
BCA	:Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BTTD	:Belgelerle Türk Tarih Dergisi
EAD	:Ermeni Araştırmaları Dergisi
EMHC	:Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
RSSFC	:Rusya Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyeti
s	:Sayfa
S	:Sayı
TAED	:Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi
TBMM	:Türkiye Büyük Millet Meclisi
TEİAMM	:Türk Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürlüğü
TKD	:Türk Kültür Dergisi
VŞMHMC	:Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti

GİRİŞ

1-1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan Mondros Mütarekesi'ne Kadar Elviye-i Selâse

1.1. Yeşilköy Antlaşması

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ilişkiler 18. Yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti'nin aleyhinde gelişmeye başladı. Çar I.Petro ile sıcak denizlere inmeyi kendine hedef olarak belirleyen Rusya, bir taraftan Balkanlar, diğer taraftan da Kafkasya üzerinden Karadenize inmeye çalıştı¹.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslar Balkanlarda Prut Nehri'nden Edirne'ye kadar olan sahayı, Kafkasyada ise Kars ve Erzurum'u ele geçirdi. Savaşın sonunda imzalanan Edirne Antlaşması'yla batıda Prut Nehri sınır kabul edilirken Kafkasya'da ise Poti, Anapa, Ahıska ve Ahılkelek Ruslara terk edildi². 1853-1856 Kırım Savaşında Rus ordusu Kars'ı ele geçirdiyse de Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne iade edildi³.

¹ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınevi, 1990, s.56

² Ahmet Ender Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınevi, 1998, s.2

³ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, VIII, Ankara, TTK, 1995, s.30

Rusya, 1876'da Balkanlarda yapılacak ıslahatları görüşmek üzere altı büyük devletin katılacağı bir konferans düzenlenmesini Osmanlı Devleti'ne teklif etti. Osmanlı Devleti bu teklifi kabul etti. İstanbul Konferansı'na Osmanlı Devleti'nin dışında Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya, Almanya ve İtalya katıldı. *Osmanlı Heyeti Kanuni Esasi çerçevesinde iyileştirmenin yapılmasını savunurken Büyük devletler bölgede özerk yapı oluşturmasını öngören hususlar ileri sürdüler*⁴.

Osmanlı Devleti, teklifleri kabule yanaşmadı. Londra Protokolü de aynı içerikte olduğundan Osmanlı Devleti bunu içişlerine müdahale addederek reddetti⁵. Rusya, bunu savaş gerekçesi kabul ederek 24 Nisan 1877'de savaş ilan etti⁶.

General Gurko komutasındaki Rus ordusu Balkanlar'daki Şıpka geçidini ele geçirdi. Gazi Osman Paşa Plevne'de büyük bir mücadele örneği sergiledi. Fakat Türk savunması yeterli olmayınca Rus ordusu 20 Ocak 1877'de Edirne'ye girdi. Kafkas Cephesindeki savaşlar ise daha çetin oldu. Rus ordusu 17 Mayıs'ta Ardahan'ı, 19 Kasım 1877'de ise Kars'ı ele geçirdi⁷.

⁴ 1-“Bulgaristan doğu ve batı olmak üzere iki vilayet halinde teşkilatlanması. 2-Bosna-Hersek'te ve Bulgaristan'da İstinaf Mahkemeleri teşkil edilmeli, hakimler altı devletin oyunu almak suretiyle seçilmeli ve kaydı hayat şartıyla tayin olunmalı, mahkemelerde Türkçe vemaahalli dil kullanılmalı. 3-Bosna-Hersek ve Bulgaristan valileri altı devletin rey'i ile seçilmesi. 4-Askerlik hizmeti Müslümanlar için muteber olmalı, askerler başlıca şehirlerde ve kalelerde bulundurulmalı; vilayetlerde milli asker tertip edilmeli, fakat ahali nispetine göre İslam ve Hıristiyan olmalı, bunlar vilayet dışına çıkamayacak, vilayetin zaptiye askerleri ahali nispetine göre Müslüman ve Hıristiyan Halktan tayin olunacaktır. 5-Tütün ve gümrük vergisi hazineye ait olmalı, diğer vergilerin nispeti tayin olunmalı ve onların yalnız üçte biri hazineye ait olmalı, gerisi mahalli ihtiyaçlar için sarf edilecek, âşar kaldırılıp yerine arazi vergisi konulacak”. (Karal, **Osmanlı Tarihi**, s. 30-32)

⁵Londra Protokolüne Osmanlı dışında Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya, Almanya ve İtalya katıldı. Protokol hükümlerine göre İslahat yapılması düşünülen eyaletlerde, Hıristiyan Halkta bulunuyordu. Avrupalı Devletlerin Hıristiyan Halk lehine müdahalede bulunacak olması hukuka aykırıydı. Yine Osmanlı içindeki yabancı devlet elçilerinin ıslahatı kontrol edecek olması haysiyet kırıcı idi. Ayrıca Rusya'nın Askerini terhis etmediği halde Osmanlı Askerinin terhis edilmek istenmesi kabul edilemez diğer maddeydi. Protokolün bu maddelerinden dolayı reddedilmesine karar verildi. (Karal, **Osmanlı Tarihi**, VIII, s. 35-40)

⁶ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.58

⁷ Karal, **Osmanlı Tarihi**, s.46-52

9 Aralık 1877'de yayınlanan İrade- i Seniyye'de Kars'ın düşüşü büyük üzüntüyle karşılandı. Kars ve Ardahan'ın düşmesiyle cesaretlenen Ruslar, Erzurum üzerine yürüdü. Erzurum tabyalarında verilen başarılı savunma sayesinde Erzurum'a giremediler.

Kars ve Ardahan'ın yanı sıra Plevne'nin düşmesi Osmanlı Devletini barış istemek zorunda bıraktı. 3 Mart 1878'de imzalanan Yeşilköy Antlaşması ile Osmanlı Hükümeti savaş tazminatı olarak Kars, Ardahan, Batum ve Beyazıt sancaklarını Rusya'ya terk etmek zorunda kaldı⁸. Ayrıca Ermeniler lehine ıslahat yapılması kabul edildi. Balkanlarda da durum farklı değildi. Sırbistan, Karadağ ve Romanya'ya bağımsızlık verildi. Tuna'dan Ege'ye büyük bir Bulgar devleti kuruldu. Ancak Rusya'nın kendi çıkarlarına ters bir şekilde ilerlediğini gören Avusturya, İngiltere, Almanya, İtalya antlaşmayı kabul etmeyerek, düzeltilmesini istediler. Alman Başbakanının önderliğinde Berlin'de bir konferans toplanması kararı alındı⁹.

1.2. Berlin Antlaşması

Yeşilköy Antlaşması bazı değişikliklere uğrayarak 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması adıyla imzalandı. Buna göre; Kars, Ardahan ve Batum savaş tazminatı karşılığı Rusya'ya bırakılırken Doğubeyazıt ve Eleşkirt Osmanlı Devletine bırakıldı. Böylece Türk – Rus sınırı Sarıkamış'ın Karaorgan nahiyesi oldu. Ermeniler için ıslahat yapılması yine antlaşmada yer aldı¹⁰. Böylece hiç yoktan ortaya çıkarılan Ermeni Sorunu uluslararası bir nitelik kazandı.

⁸ Karal, **Osmanlı Tarihi**, s.66

⁹ Ahmet Turan Aklan ve Diğerleri, **Osmanlı Tarihi**, VI, İstanbul, İz Yayıncılık, 1999, s.248

¹⁰ Karal, **Osmanlı Tarihi**, s.76

Rusya ve Osmanlı Devleti arasında 8 Şubat 1879'da Muahede-i Katiyye (İstanbul Anlaşması) imzalandı. Bu anlaşmada Türk halkına bölgeyi terk etmesi için (Kars-Ardahan- Batum) 3 aylık süre tanındı. Bu süre içinde göç etmeyenler Rus vatandaşı sayılacaklardı. Türk Halkının bir kısmı Rus vatandaşı olmaksızın Anadolu'ya göç etmeyi daha doğru buldu. Türk Halkının boşalttığı ev ve araziler Rus, Asuri, Süryani, Yezidi, Rum, Khkhol (Ukraynalı), Nemes, Dukhober ve Malakanlara tahsis edildi. Böylelikle bölgede Türk kimliğinin silinmesi için önemli bir adım atıldı¹¹.

1.3. Rus İdaresinde Elviye-i Selâse

Berlin Antlaşması'ndan sonra Ardahan'ın Ardanuç kazası Batum'a, Ardahan sancağı ile Oltu kazası da Kars'a bağlanarak Kars ve Batum askeri idaresi "Oblast" kuruldu. Askeri idareye göre halkın mülkiyet hakkı kaldırıldı ve bütün arazi devlet malı "gazonni" sayıldı. Bu sebeple halk mallarını kimseye satamadığı gibi işletme hakkını da devredemedi. Rus idaresi halkı kendilerine ısındırmak için de bazı özel kanunlar çıkardı. Bunlardan biri Türklerin 50 yıl süreyle askerlikten muaf tutulmalarıydı. Ayrıca "İstinâf" Mahkemeleri'nin 50 yıl süreyle çalışmasına izin verildi. Fakat İstinâf Mahkemeleri'nin başkanı Rus olmak zorundaydı. Bunlara karşın Türk nüfusunun azaltılmasına, gayri müslim nüfusun artırılmasına gayret edildi. 1892 sayımına göre vilayetteki 200.868 kişiden % 53'ünü Türkler oluştururken bu oran 1897 sayımında %51'e düştü.

Rus yönetimi, bölgenin Türk kimliğini silmek için elinden gelen her türlü çabayı harcadı. Kars ve Kağızman Rüştiyeleri kapatıldı. Şehirde geniş yollar açma adına çok sayıda cami, mescit, medrese, türbe ve şehitlik yıkıldı. Türk Halkı "Traç, Tatar, Tat, Kürt, Aliallahid –Türkmen, Gürcü olmak üzere 6 gruba bölündü. Ayrıca Türk kelimesinin kullanılması da yasaklandı¹².

¹¹Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, Erzurum, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, 1997, s.7

¹²Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.13

Rus yönetimi, halkı dini açıdan da bölmek için Sünni ve Şii olmak üzere iki müftü görevlendirdi. Türk halkı Rusça öğrenme hususunda teşvik edilerek milli duygular silinmek istendi¹³.

1.4. I. Dünya Savaşında Elviye-i Selâse

1905 Japon savaşında Rusların yenilmesi Türk halkı üzerindeki baskıyı hafifletti¹⁴. 1908’de Meşrutiyet’in ilanı halkın kurtulma ümitlerini arttırdı. Çünkü teşkilatlanmalarına yardımcı olan İttihat Terakki Partisi iktidara geldi¹⁵. 1909 Kars’ta “İslam Neşr-i Maarif Cemiyeti” açıldı ve bölgede okuma yazma seferberliği başlatıldı. Difa’i Partisi, Ermeni komitecileriyle mücadele etmek üzere açıldı. Partinin yöneticileri arasında bulunan Cihangiroğlu İbrahim Bey, Cihangiroğlu Hasan Bey, Hacı Ağa ve Settar Bey İttihat ve Terakki ile bağlantılı çalışmaktaydı¹⁶.

1914’te I. Dünya Savaşı patlak verdi. Çarlık Rusya’sı İstanbul ve boğazları ele geçirmek isterken Osmanlı Devleti ezeli düşmanına karşı ölüm kalım mücadelesi verecekti. Bu mücadele Kafkas Cephesi’nde açık bir şekilde görülmektedir¹⁷. Rus ordusunun 1 Kasım 1914’te Köprüköyü yönündeki taarruzu Türk ordusunun direnciyle karşılaştı. Ruslar’ın geri çekilmesi Enver Paşa’yı Kafkasya’yı zaptetme konusunda ümitlendirdi. Bu amaçla planlanan Sarıkamış Harekatının başarısızlıkla sonuçlanması Ruslar’ı üstün duruma getirdi¹⁸. 1916 da Rus ilerleyişi Erzincan’a kadar uzadı. Fakat İngiliz ve Fransızlar’ın Ruslar’a vadettikleri yardım gönderilemeyince 1917’de Rusya’da Bolşevik ihtilali çıktı¹⁹. Bolşevikler başa gelir gelmez ilhaksız tazminatsız barış talep ettiler²⁰.

¹³Fahrettin Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayını, 1998, s.28

¹⁴Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, İstanbul, Alkım Yayınevi, 1996, s.35

¹⁵Abdülhamit döneminin ilk teşkilatlı muhalefet kümesidir. Lewis’e göre 1889’da, Dânişmend’e göre 1890’da İstanbul’da kuruldu. Amacı Osmanlı Devleti’nin Padişahı II. Abdülhamit’i baştan indirmektir. (Bernard Lewis,**Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Ankara, TTK, 1970, s.194)

¹⁶Cem Ender Arslanoğlu, **Kars Milli - İslam Şurası ve Cenubigarbî Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi**, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1986, s.72

¹⁷Durmuş Yalçın ve Diğerleri, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, I, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000, s.82

¹⁸Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.279

¹⁹Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.240

²⁰Stefonos Yerasimos, **Türk – Sovyet İlişkileri**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1979, s.15

Sovyet Rusya'nın "ilhaksız tazminatsız barış" teklifi 15 Aralık 1917'de Sovyet Rusya ile İttifak Devletleri arasında Brest Litovsk Mütarekesi, 18 Aralık 1917'de Osmanlı Devleti ile Rusya arasında ise Erzincan Mütarekesi'nin imzalanmasına zemin hazırladı.

Taraflar arasında Aralık 1917'de başlatılan barış görüşmeleri 3 Mart 1918'de Osmanlı Devleti, Almanya, Avusturya, Macaristan, Bulgaristan ve Sovyet Rusya arasında Brest Litovsk Antlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlandı²¹.

Brest Litovsk Antlaşması'nın 4. Maddesi Elviye-i Selâse'yle ilgili idi: "*Rusya Hükümeti Anadolu Vilayet-i Şarkiyesinin tahliyesi ve Devlet-i Aliye-i Osmaniye'ye suret-i muntazaman da iadesinin temini için Sarf-i Mâhasal mukadderat eğleyecektir. Ardahan, Kars, Batum sancakları Bila ifade-i vakit Rus Asakiri tarafından tahliye edilecektir. Rus Hükümeti işbu sancakların hukuk-u umumiye ve hukuk-u beyneddüvel nokta-i nazarından iktisab edecekleri hal-i cedide müdahale eylemeyecek ve hususiyle bunların ahalisini işbu hal-i cedidi mücavir hükümetler ve betahsis Devlet-i Aliye-i Osmaniyye ile bilitilaf tayini hususunda muhtar bırakacaktır*"²².

Buna göre Rusya, Doğu Anadolu vilayetlerinin tahliyesini sağlamak, buraları düzenli bir halde Türkiye'ye iadesi için elinden geleni yapmayı ve Ardahan, Kars ve Batum sancaklarının askerlerinin tahliyesini vaat ediyordu. Aynı zamanda iade kapsamında bölgede halk oylaması yapılması kabul edildi²³.

1.5. 1918'de Elviye-i Selâse'de Ermeni Sorunu

Ermeni Sorunu, 1877-78 savaşında Osmanlı Devleti'nin yenilmesiyle uluslararası gündeme taşındı²⁴. Akdeniz'in doğu köşesinden başlayıp Karadeniz'e ve Kafkaslara uzanan büyük Ermenistan kurulması Ermenilerin genel arzusuydu²⁵. Batılı Devletlerin desteği Türk ve Ermeni toplumları arasındaki ilişkileri tamir edilemez bir hale getirdi.

²¹ Selami Kılıç, **Ermeni Sorunu ve Almanya**, I.b, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2003, s.142

²² Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, IV, Ankara, TTK, 1983, s.135

²³ Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, s.15

²⁴ Tuncer Çağlayan, "Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere", **AAMD**, S.144, (Temmuz, 1999), s.513-529

²⁵ Çağlayan, "Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere", s.527

1898’de Doğu Anadolu’yu gezen Amerikalı gazeteci George H.Hepwart, Ermeni olaylarında dış etkinin önemini Ermenilerin dilinden şöyle tasvir ediyordu: *“Ah biz önceleri çok mutlu bir halktık. Vergilerimizi öder, işimizle, gücümüzle ilgilenir, huzur ve refah içerisinde yaşadık. Fakat Berlin Antlaşması, İngiltere’nin işi karıştırmaması yok mu; eğer Avrupa bizi kendi halimize bırakmayı isterse, iyi bir geleceğe sahip olabiliriz. Fakat halk olarak bizim kötü duruma düştüğümüz görülüyor, zavallı Ermeniler... Avrupalı’lar bizi Türklere karşı kötü bir hırsla tahrik ettiler. Yazık, memleketimiz harap oldu”*²⁶.

Brest Litovsk barış görüşmeleri esnasında yeniden başlayan Ermeni Mezalimi Rus muhabirinin kalemiyle şu şekilde ifade edildi. *“Kafkas sınırında Türklere zapt edilen yerlerdeki Müslümanların hali pek fena ve her türlü yardıma nihayet derecesinde muhtaç oldukları cümleye malumdur”*²⁷..

Türk heyeti, Brest Litovsk barış görüşmeleri boyunca Ermeni mezalimini protesto etti. Fakat olumlu sonuç alamadı.

25.4.1918’de Kars’ın Subatan köyünde 750 kişi şehit edilirken Tekneli, Hacihalil, Derecik (Kalo), Karakaş (Külveren), Yılanlı, Yalçınlar (Kinegi) köylerinin halkı tamamen yok edildi²⁸. I. Doğu Harekâtı sonrasında Kars’tan ayrılan Ermeniler, Kars’ın her tarafını yakıp yıktılar. 100 Türk esiri acımasızca öldürüldü²⁹.

General Areşof ve Yüzbaşı Katarciyof Adranik’in emrindeki Ermeni kuvvetleri tarafından Sarıkamış’ın Asbağa, Yenigazi ve Kara Hamza köylerinde birçok insan öldürülüp köyleri yağma edildi. Türk Ordusu, Kara Hamza’ya ulaştığında saman damındaki bir direkte bütün aleme yaşanan bir vahşeti ilan eden şu yazı vardı;

*“Ey Türk kardeşlerim, bir gün elbet mazlumların katledildiği buraya geleceksiniz. Ermeni ve Rumlar bizi buraya topladılar. 24 saat aç ve susuz bıraktılar. Geceleyin aramıza dalarak, kadınların ve çocukların namuslarına taarruz ettikten sonra, makineli tüfek kurdular. Bende kurtulamayacağımızı bilerek bu yazıyı yazdım. Bizim intikamımızı aldığınızda zulümle öldürülen bu masumların ruhları şad olacaktır. İmza Kara Hamzalı Molla Bekir”*³⁰.

²⁶ Erol Kürkçüoğlu, “Doğu Anadolu’da Türk Soykırımı ve Ermeniler”, **TEİAMM**, (2002), s.4

²⁷ Nurcan Yavuz, “Doğu Anadolu’daki Ermeni Mezaliminin Brest- Litovsk Barış Görüşmelerindeki protestosu”, S.15, **AY**, (Mayıs, 1995), s.381-407

²⁸ Fahrettin Kırzioğlu, **Kars İli Çevresinde Ermeni Mezalimi**, Ankara, Köksav Yayınları, 1989, s.44

²⁹ Ahmet Refik (ed.), **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri**, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2005, s.255

³⁰ Esin Dayı, “Ermeni Mazalimi”, **TAED**, S.28, (Ocak, 2004), s.246

Ermeniler aynı vahşetlerini, Dülbentli, Ali Sofu, Akpınar, Karaçayır ve Berne gibi köylerde de gerçekleştirdiler. Ermeniler toplam 1500 kişiyi önce makineli tüfekle tarayıp, sonrada atları doldurdukları saman damında yaktılar. Gurup kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın, 16. 05. 1918'de III. Ordu Komutanlığına Ermeni Mezalimi hakkında yazdığı raporda; “*Elhasıl, Ermeniler Kars, Sarıkamış, Ahılkelek ve Kağızman'da İslam köylerinin çoğunu yok ettiler*” demektedir³¹.

1.6. I. Doğu Harekâtı

Berst Litovk Antlaşması'na rağmen Elviye-i Selâsedeki Ermeni mezalimi artarak devam ediyordu. Osmanlı Hükümeti'nin bunu önlemek için acilen askeri ve siyasî tedbirler alması gerekiyordu. Aksi takdirde telafisi mümkün olmayan vahim olaylar meydana gelebilirdi. Hükümet, derhal harekete geçerek sorunu önce siyasî yönden halletmek istedi, ancak tüm girişimler sonuçsuz kaldı. Rus istilasını altında bulunan yerlerde Türkler için mal ve can emniyeti kalmadı. Durumun gün geçtikçe kötüleşmesi üzerine Türk ordusunun harekete geçmesinden başka çare yoktu. Evliye-i Selâse'deki mezalimin kanlı bir katliama dönüşmesi üzerine Enver Paşa, 12 Şubat 1918'de 3. Ordu komutanı Vehip Paşa'ya taarruz emrini verdi. Bu emir üzerine mütareke hattını aşan 3. Ordu, 13 Şubat'ta Erzincan'ı 24 Şubat'ta Trabzon'u kurtararak ilerleyişini sürdürdü. Ermeni çeteleri geri çekilirken kadın, çocuk genç ihtiyar ayırmaksızın Türkleri katlediyor, geçtikleri yerleri harabeye çeviriyorlardı. Ermeni zulümlerine bir son vermek isteyen Türk ordusu ağır ağır kış şartlarına rağmen 12 Mart 1918'de Erzurum'u kurtardıktan sonra, 24 Mart'ta 1914 sınırına ulaştı³². Yapılan mücadeleler sonucunda 5 Nisan'da Sarıkamış alındı. 19 Nisan'da ise Novo Selim Muharebesi'nde Ermeniler büyük bir yenilgiye uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldılar³³.

Kâzım Karabekir Paşa, mütareke teklifini reddederek ileri harekâtı devam ettirdi. 24 Nisan sabahı 9. Tümen, Akbaba dağı hattını zaptetti. Kâzım Karabekir

³¹ Dayı, “Ermeni Mazalimi”, s.248

³² Selami Kılıç, “Tarihi Gerçekler ve Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezalimine Dair Bazı Belgeler”, **Atatürk Üniv. Türkiyet Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.6, (Erzurum 1996), s.145-159

³³ Kâzım Karabekir, **Kâzım Karabekir'in Kaleminden Doğu'nun Kurtuluşu**, Erzurum, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 1990, s.278.

Paşa, 24 Nisan günü öğleden sonra Ermeni heyetinden Kars'ın tahliye edilmesini istedi.

Teklifin sonuçsuz kalması üzerine harekete geçirilen birlikler 25 Nisan 1918'de Kars, direnişsiz ele geçirildi³⁴. Böylelikle Brest Litovsk Barış Antlaşması'yla boşaltılmasına karar verilen topraklar ancak savaşarak elde edilebildi. Türk ordusu 1877-78 Osmanlı-Rus sınırına ulaşarak, hem işgal altındaki topraklarını, hem de buradaki Türkleri, Ermeni mezaliminden kurtardı³⁵.

1.7. Elviye-i Selâse'de Mülkî Teşkilatlanma

25 Nisan 1918'de askeri harekât sonuçlandı. Brest-Litovsk Antlaşmasına göre halk oylamasını gerçekleştirmek için Dahiliye Nezareti Müsteşarı Abdulhalik Renda'nın başkanlığında oluşturulan heyette Şakir Kesebir, Necati ve Asaf Talat Beğ' ile Hilmi Uran görevlendirildi³⁶. Haziran da başlatılan hazırlıklar Temmuz ayının ortasında tamamlandı. Alınan karara göre 19 yaşını bitiren erkekler oy kullanabileceklerdi. Listeler eski Rus kayıtlarına göre düzenlendi. Kars'ta 65.248 Müslüman, 1.675 gayr-i müslim bulunuyordu. Bunların içinden 33.006 Müslüman, 840 gayr-i müslim toplam 33.846 kişi oy kullanma hakkına sahipti. Batum da ise dengeler farklı değildi. Seçmen sayısı ve oy dağılımı şöyle şekillendi. 3 sancak'ta (Kars, Ardahan, Batum) 138.582 Müslüman, 23.326 gayr-i Müslim olup toplam 161.908 kişi idi. Oy sahibi olanlar 87.048 kişi idi. Bunlardan 85.129 kişi, "evet" 441 kişi, "hayır" dedi ve 1.693 kişi oy kullandı³⁷. Buna dayanılarak Ardahan'da 241 Müslüman, 21 Rum ve 3 Rus köyünün bulunduğu tespit edildi. Buna göre 68.873 Müslüman, 15.007 gayr-i müslim nüfus bulunuyordu³⁸.

Bu oylama Türk tarafındaki sevince karşılık Ermeni, Gürcü ve Ruslar'ın tepkisine neden oldu. Gürcü ve Ermeni Hükümetleri yapılan oylamayı

³⁴ Kılıç, "Tarihi Gerçekler ve Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezalimine Dair Bazı Belgeler", s.145-159.

³⁵ Cemal Avcı, "Milli Mücadele Döneminde Türk-Ermeni ve Gürcü ilişkileri", AY, S.13, (Mayıs 1994), s. 1-11

³⁶ Hilmi Uran, **Hatıralarım**, Ankara,TTK, 1959, s.86

³⁷ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.491

³⁸ Mustafa Gül, "Elviye-i Selâse'nin Osmanlı'ya İadesi ve Uygulamalar", AY, S.15, (Mayıs, 1999), s.367-381

tanımadıklarını bildirerek, Brest-Litovsk barışında tespit edilen esaslara aykırı olduğunu ve Türk baskısı altında yapıldığını ileri sürdüler³⁹.

Halk oylamasından sonra Abdülhalik Renda Bey başkanlığında İstanbul'a döndü. Ayrıca yapılan oylamayı bildirmek üzere 20 kişilik bir heyet mazbataları İstanbul'a götürdü⁴⁰. Sultan Vahdettin 15 Ağustos 1918 Elviye-i Selâse halkına bir beyanname göndererek bölgede mülki teşkilatın kurulmasını istedi⁴¹.

11 Eylül 1918'de çıkarılan 5 maddelik bir kararnameyle; Orta Batum, Çürüksu, Borçka, Maradit, Aşağı Acara, Yukarı Acara, Artvin, Ardauç ve Şavşat kazalarıyla otuzbeş nahiyenin katılmasıyla Batum livası meydana geldi. Ardahan, Göle, Çıldır, nefsi Kars, Şürekil, Akbaba, Zarşat, Sarıkamış, Horasan, Kağızman, Nahçıvan, Oltu, Tavskert ve Posof kazaları ile altmış beş nahiyeden Kars Livası meydana geldi. Batum ve Kars livaları ise Batum vilayetine bağlandı.

Osmanlı Hükümeti tarafından Kars, Ardahan ve Batum'a atanan memurların maaşları ve harcırah masrafları için 1918 yılı maliye bütçesine 300.000 liralık bir tahsisat koyuldu. Kars, Ardahan Batum'a gönderilen memurlar için maaşları dışında ayrıca tahsisat verildi. Bu tahsisat memurların derece ve görev yerlerine göre 1.5 dan 4 katına kadar farklılık gösterebilecekti⁴².

Sovyet Rusya başlangıçta oylamaya tepki göstermedi. Fakat Bakü'nün işgal edilmesi üzerine barışın ihlal edildiğini ileri sürdü⁴³.

Yine bu oylamayla Transkafkasya da, üzerinde 600 bin kişinin yaşadığı büyük bir toprak parçası kazanıldı. 1 Haziran 1918'de yapılan Türk Ermeni Anlaşmasında ise 650 bin insan Türk etkinlik alanına eklendi. Böylece Türkler Kafkasya da kaybettikleri toprakları sadece 1914 sınırına kadar değil, 1828 sınırına kadar geri aldılar⁴⁴.

2. Mütareke Dönemi'nde Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma

2.1.Mondros Mütarekesi'nde Elviye-i Selâse

³⁹ Akdes Nimet Kurat, "Brest Litovsk Müzakereleri ve Barışı", **BELLETTEN**, XXXI, S.121-124, (Ankara, 1967), s.377-413

⁴⁰ Uran, **Hatıralarım**, s.96

⁴¹ Uran, **Hatıralarım**, s.104

⁴² Ali Arslan, "Bugünkü Nahçıvan Statüsünün Oluşumu", **AAMD**, S. 41, (Temmuz 1998), s.521-547

⁴³ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.493

⁴⁴ Kılıç, **Ermeni Sorunu ve Almanya**, s.162

Kafkas Cephesinde bu başarılar yaşanırken diğer cephelerde durum kötüleşmekteydi. Irak, Suriye ve özellikle Trakya'daki olumsuz gelişmeler devletin geleceğini tehlikeye düşürecek nitelikteydi. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, bu durum karşısında mütarekeden başka çare görmüyordu. Bunun için bir yandan mütareke girişiminde bulunurken, diğer yandan da Güney Kafkasya'nın boşaltılmasına karar verdi. 21 Ekim 1918'de Şark Orduları Gurup Komutanlığı'na emir göndererek Brest-Litovsk Antlaşmasıyla belirlenmiş sınırların dışında kalan yerlerin boşaltılmasını istedi⁴⁵.

27 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi görüşmeleri başladı. Rauf Bey, Kars, Ardahan ve Batum dışındaki arazinin Osmanlı Devleti'ne ait olmadığını dile getirerek Osmanlı ordularının çekilmeye devam edeceğini belirtti⁴⁶.

Mondros Mütarekesi'nin Elviye-i Selâse ile ilgili birçok maddesi vardır. Bunlardan ilki 7. Maddedir⁴⁷. Madde bu haliyle İtilaf Devletlerine istedikleri yerleri işgal etme hakkı veriyordu⁴⁸.

11. Madde Kuzey batı İran da bulunan Türk birliklerinin gecikmeksizin savaş öncesi sınırların gerisine çekilmesini öngörüyordu.

15. Madde ise Güney Kafkasya'da ki bütün demiryollarının (Osmanlı idaresindeki demiryolları da dahil) İtilaf devletleri tarafından kontrolünü içeriyordu⁴⁹.

Mondros Mütarekesi 31 Ekim 1918'de uygulanmaya sokuldu. Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey, basına yaptığı açıklamada İtilaf askerlerince işgal edilecek olan Batum ve Osmanlı idaresindeki diğer yerlerin mülki sorumluluğunun kendi ellerinde olacağını iddia etti. Osmanlı Hükümeti, Elviye-i Selâse'nin

⁴⁵ Mustafa Budak, "Mondros Mütarekesinden Sonra İngilizler'in Batım'u İşgali", **Kafkas Araştırmaları III**, (1997), s.117-141

⁴⁶ Budak, "Mondros Mütarekesinden Sonra İngilizler'in Batım'u İşgali", s.117-141

⁴⁷ 7. Madde şu şekildeydi: "Müttefikler, emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhurunda, herhangi sevk-ül ceş noktasının işgali hakkına haiz olacaklardır". (Stefanos Yerasimos, **Türk Sovyet İlişkileri**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1979, s.15

⁴⁸ Yalçın Toker, **Milli Mücadele'nin İç Yüzü**, İstanbul, Toker Yayınları, 1994, s.20

⁴⁹ Selçuk Ural, **Vilâyet-ı Şarkiye'de Mondros Mütarekesi'nin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü**, (Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002), s.17

boşaltılmasını siyasî gördüğü için mülkî idarenin kendisinde kalacağını düşündü. Bu nedenle 9. Ordu Komutanı'ndan işgal konusunda zorluk çıkarılmaması istendi⁵⁰.

İngiliz Hükümeti, Mondros Mütarekesinin imzalanmasının üzerinden 10 gün geçtikten sonra Osmanlı Hükümeti'nin gevşek tutumundan yararlanarak Elviye-i Selâse'nin boşaltılmasını talep etti⁵¹.

İngilizler'in tahliye ısrar etmesi üzerine Osmanlı Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa, Harbiye Nazırı adına 25 Kasım 1918'de Yakup Şevki Paşa'ya yeni bir emir göndererek 9.Ordu'nun 1877-78 sınırına çekilmesini istedi⁵². İngiliz ve Ermenilere karşı mukavemet için bölgede şuralar ve silahlı birlikler kuruldu⁵³.

Yakup Şevki Paşa, Osmanlı Genelkurmayına gönderdiği cevapta bölgenin boşaltılmasıyla ilgili düşüncelerini ortaya koydu; *“Elviye-i Selâse'nin boşaltılması anarşiye yol açacağı gibi, yüz binlerce insanın telef olmasına sebep olacaktır. Elviye-i Selâse Halkı Ermeni ve Gürcü hakimiyetine girmemeye ve kendilerini savunmaya karar verdiler”*⁵⁴.

24 Aralık 1918'de Batum İngilizler tarafından işgal edildi. İngiliz Komutan Batum Mutasarrıfından Türk bayraklarının indirilmesini istedi. Bu gelişme üzerine Dahiliye Nezareti 2 Ocak 1919'da Kars, Ardahan ve Batum mutasarrıflıklarına gönderdiği şifreyle mülki memurların İstanbul'a dönmelerini bildirdi. Böylelikle, Elviye-i Selâse'deki Türk yönetimi sona erdi⁵⁵.

2.2. Evliye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma

Türk ordusunun 1914 sınırına çekilmesi bölge halkının savunmasız bırakılması manasına geliyordu. Halk daha önce Rus, Ermeni ve Gürcü mezalimini gördüğü için teşkilatlanma konusunda gecikmedi. 29 Ekim 1918'de “Ahıska Hükümet-i Muvakkatası” kuruldu. Ahıskalılar Yakup Şevki Paşa'ya bir telgraf çekerek bölgenin boşaltılmamasını istedi. Yakup Şevki Paşa, Erkân-ı Harbiye'ye

⁵⁰ Arslan, “Bugünkü Nahçıvan Statüsünün Oluşumu”, s.527-541

⁵¹ Taylan Sorgun, **Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1998, s.23

⁵² Budak, “Mondros Mütarekesinden Sonra İngilizler'in Batım'u İşgali”, s.117-141

⁵³ Yakup Şevki Subaşı, **Bir Komutan'dan Anılar**, Ankara, TTK, 1977, s.7

⁵⁴ Budak, “Mondros Mütarekesinden Sonra İngilizler'in Batım'u İşgali”, s.117-141

⁵⁵ Budak, “Mondros Mütarekesinden Sonra İngilizler'in Batım'u İşgali”, s.117-141

gönderdiği telgrafta; “Müslüman halkın, Hristiyanların gelip kendilerine kötü davranmalarından korktuklarını ve bu düşüncede de haklı olduklarını söyledi⁵⁶”. Yakup Şevki Paşa, halkın heyecanını yatıştırmak için faaliyetlerde bulunduysa da başarı sağlayamadı. Halkın bir kısmı göç ederken Ahıska’da kalan halk ise Gürcü ve Ermenilerle mücadele etme kararı aldı. Halit Bey, Yakup Şevki Paşayla anlaşarak kendi komutası altındaki 3.Tümenin elinde bulunan silah ve cephaneleri Osman Server Bey (Atabek) yönetimindeki Milis kuvvetlerine dağıtarak Gürcülere karşı tedbirler aldı⁵⁷.

Osmanlı Ordusu’nun Aras bölgesini tahliye edeceği haberi Ahıska halkı gibi Aras bölgesindeki Türkleri de huzursuz etti. Yakup Şevki Paşa’ya müracaat ederek Osmanlı ordusu’nun çekilmemesini istediler. Bölge halkı yaptıkları görüşmeler sonucunda Ermeniler ile mücadele kararı aldılar. 3 Kasım 1918’de merkezi Iğdır olmak üzere “Aras Türk Hükümeti” kuruldu⁵⁸.

Ahıska ve Iğdır’da olduğu gibi Kars’ta da halk hemen faaliyete geçti. 5 Kasım 1918’de Borçalı Kepenekçi Emin Ağa, Sarıkamışlı Piroğlu Fahrettin, Kağızmanlı Ali Rıza (Ataman), Karanlı Sarıhaliloğlu Muhlis (Ataman), Orenburglu Karanlı Mamil / Mamiloğlu, Tevhüddîn, Yakup Şevki Paşa (1877-1939) ile Mutasarrıf Hilmi (Uran) Bey tarafından “Kars İslam Şurası” kuruldu⁵⁹. Bu şura’nın ilk reisi Kepenekçi Emin Ağa yardımcısı da Fahrettin Erdoğan’dı.

Kars İslam Şurası’nın ilk toplantısı 14 Kasım 1918’de yapıldı. Seçilen 8 kişilik bir heyet tarafından Kars Sancağında Şûra şubelerinin açılmasına karar verildi. İlçelerde halkı teşkilatlandırmak ve birlik ve beraberliğe yönlendirmek için çalışıldı⁶⁰.

Kars İslam Şurası’nın ikinci toplantısı 30 Kasım 1918’de 60 delegeyle (10 kişi de sonradan katıldı) Kars’ta yapıldı. Kongre sonucunda “Milli Şura Hükümeti” kuruldu⁶¹. Milli İslam Şurası Hükümeti’nin başkanlığına Cihangiroğlu İbrahim Bey, yardımcılığına da Kepenekçi Emin Bey getirildi. Kars İslam Şurası tarafından oluşturulan 8 kişilik heyet, kongre sonucunda 12’ye çıkarıldı: Karanlı Cihangiroğlu Hasan Bey, Sarıkamışlı Piroğlu Fahrettin Bey, Çıldırlı Dr. Esad Bey, Akbabalı Hacı

⁵⁶ Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, s.36

⁵⁷ Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, s.37

⁵⁸ Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, s.46

⁵⁹ Fahrettin Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, İstanbul, Kars’ı Tanıtma Derneği Yayınları, 1960, s.8

⁶⁰ TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu ile Türkiye Bankalar Birliği, **Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası**, Ankara,1993, s. 23

Abbasoğlu Kerbelayı Mehmet Bey, Karaçantalı Hacıoğlu Ahmet, Oltulu Molla Bilal Efendi, Erivanla Ahundoğlu Taki Bey, İğdırlı Alibeyoğlu Mehmet Bey, Gümrülü Hacıoğlu Yusuf Bey, Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa, Kağızmanlı Ali Rıza Bey, Digorlu Camadanlı aşiretinden Maksut Ağaoğlu Hasan Ağa idi⁶².

Millî Şûra Hükümeti, varlığını uluslar arası alanda tanıtmak için Hilal-i Ahmer vasıtasıyla Japon İmparatorluğu'na bir telgraf çekerek Millî Şûra Hükümeti'nin çalışmalarına yardım edilmesi istendi⁶³.

Ardahan Kongresi (3-5 Ocak 1919) Ahıska'dan Ardahan'a çekilen 3. Tümen Komutanı Halit Bey'in başkanlığında toplandı. Kongre başkanı Halit Bey açılış konuşmasında şunları dile getirdi;

*“Devletçe kabul edilen Mondros Mütarekesi şartlarını tatbik ettirmemek bunun için eldeki silahları teslim etmek şöyle dursun düşmanla çarpışıp yeniden silahlanmak yeni kurtulan bu topraklarımızla birlikte Anavatan'ı kurtarmak için geniş ölçüde teşkilat kurup zafere kadar yılmadan ve tesaniütle çalışmak”*⁶⁴. Bu Kongrede şu kararlar alındı;

- “1- Devletimize İngilizler'in dikte ettirdiği Mondros Mütârekesi şartlarını, çeşitli sebep ve bahanelerle tatbik ettirmemek,*
- 2- Eldeki silâhları teslim etmek şöyle dursun, düşmanlarla çarpışarak yeniden silâhlanmak için her çareye başvurmak,*
- 3- Yeni kurtulmuş olan Ahıska ve Elviye-i Selâse'yi teşkil eden topraklarımızla birlikte, boğazları açılan, limanlarıyla demiryolları işgal edilen anavatanı da kurtarmak için, geniş ölçüde teşkilat kurup, zafere ulaşınca kadar yılmadan, ferâgat ve tesâniütle çalışmak,*
- 4- Derhal Millî Şura Hükümeti bölgeleri temsilcileriyle Ardahan'da yeni bir kongre yapmak”*⁶⁵.

Ardahan Kongresi'nin toplanma sebebi ve alınan kararlar, Ardahan'ın ve Elviye-i Selâse'nin kurtarılmasıyla ilgili görünür. Fakat gerçekte 3. Maddeye bakıldığı zaman anavatan'ın kurtarılmasından ve zafere kadar mücadele

⁶¹ Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, s.8

⁶² Dayı, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, s.94

⁶³ Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, s.14

⁶⁴ Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, s.10

⁶⁵ Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, s.79

edilmesinden bahsedilmekte bu da gösteriyor ki Ardahan Kongresi yalnız Elviye-i Selâse'yi değil bütün vatanın kurtarılmasına yönelik bir kongredir⁶⁶.

II. Ardahan Kongresinde (7-9 Ocak 1919) ilk kongrede alınan kararlar desteklendi, genişletildi. Buna göre;

“1-Kars Milli Şura Hükümetine bağlı bütün delegelerle Kars merkez olmak üzere “Cenub-î Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi’ni kurmak üzere büyük bir kongre yapmak.

2-Geri çekilen 9.Ordu’dan silah ve malzemeler, ordudan ayrılan gönüllü er ve erbaşlar halktan toplanan gönüllüler ile yine ordudan ayrılacak subayların idaresinde düzenli askeri birlikler kurarak Ermeni ve Gürcülere karşı koymak.

3-Batum’da yayınlanan “Sada-yı Millet” Trabzon’daki “İstikbâl” Erzurum’da “Albayrak” gazeteleri vasıtasıyla, içeride halkı bilinçlendirmek dışarıya yapılacak yayınlar ve gönderilecek resmi delegeler aracılığıyla milli haklarımızı tanıtmak.

4-Eldeki silahları kesinlikle İngilizlerle onların ortaklarına teslim etmemek ve 3.Tümen Komutanı Halit Bey’in Elviye-i Selâse’ye yardım ve müdahalesini devam ettirmek⁶⁷”.

II. Ardahan Kongresi’nin yapıldığı günlerinde İngiliz Generali F. Walker, Kars’ın tahliyesi için Yakup Şevki Paşaya bir muhtıra verdi. Bu muhtıra Kars Sancağını Ermeni hakimiyetine almak için atılmış bir adımdı. Muhtıranın ardından Kars tahliye edildi⁶⁸.

Millî Şûra Hükümeti, 17 Ocak 1919’da Kars’ta büyük bir kongre topladı. Bu kongreye toplam 131 delege katıldı. Kongre de “Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi kuruldu⁶⁹”.

⁶⁶ Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, s.15

⁶⁷ TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu ile Türkiye Bankalar Birliği, **Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası**, s.30

⁶⁸ Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, s.84

⁶⁹ Hükümet-i Muvakkata Mümessili İbrahim AYDIN
Hariciye Mümessili Fahreddin ERDOĞAN
Harbiye Mümessili Has Abbas ALİ
Maarif Mümessili Ksenofon ANDERYANOF
Telgraf, Telefon, Posta Müdürü Rus ARLOF
Maliye Mümessili Hudadazâde Mehmed
Nafia Memessili Revanlı Mahmut
Nafia Muavini Alman Mühendis FLAVMER

Bu Kongrede Ahıska , Aras ve Kars İslam Şurâsı “Kars Milli İslam Şurâsı Hükümeti” adı altında birleşerek Ermenilere ve Gürcülere karşı güçlü bir direniş oluşturuldu⁷⁰.

Anadolu’daki ilk Cumhuriyet olan Hükümet, kabul ettiği anayasa ile varlığını resmen ilan etti. Hükümet, resmi sınırlarını gösteren bir hududnameyi, 1 Şubat 1919’da İstanbul’daki murahhaslarına göndererek sınırlarını ilan etti⁷¹.

Hududnameye ek olarak gönderilen nüfus istatistiğine göre unsurların dağılımı şöyledi: Müslüman nüfus 1.534.824, Rus Rum, Malakeş, Ermeni Nüfus 227.324, toplam nüfus ise 1.738.478 di. Aralık ayından itibaren İngilizler bir taraftan Kafkasya’yı işgal ederken diğer taraftan da Gürcüler ve Ermeniler’e destek verdiler.

25 Mart 1919’da Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesi tam bağımsızlığını ilan ederek Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti adını aldı⁷².

10 Mart 1919’da Kafkasya’ya tayin edilen General Thomson’un gelişyle olaylar Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti’nin aleyhine döndü. Cenûb-i Garbi Hükümeti’nin tehlikeli propagandalar yaptığını İstanbul’daki genel karargaha bildiren Thomson, Kars’taki İngiliz garnizonunun takviyesini istedi.

İngilizler, hazırlıklarını zamanında tamamlayarak 13 Nisan 1919’da parlamentoyu basıp başta Cumhurbaşkanı olmak üzere parlamento üyesinden 8 kişiyi tutuklayarak Malta’ya sürgün ettiler⁷³.

Türkler, Ermeni ve Gürcüler’e teslim olmamak için milli direnişlerini devam ettirdiler. Milli direniş şubeleri ve yöneticileri şunlardı; Kulp’ta Şamil Bey, Oltu’da Tahir Beyzade, Kağızman’da Ali Rıza Bey⁷⁴.

İaşe Mümessili

Hasanbeğzâde Mehmed

Ziraat, Ticaret Orman Mümessili

Ali Ekber MUGAN

(Fahrettin Kırzioğlu, **Cihangiroğlu İbrahim Aydın’daki Milli Mücadele’de Kars ve Atatürk ile ilgili Belgeler**, Ankara, TTK, 1985, s.128)

⁷⁰ Ahmet Ender Gökdemir, “Milli Mücadelede Elviye-i Selase”, **I. Uluslar arası Atatürk Sempozyumu**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1994, s. 933-942

⁷¹ Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, s.27

⁷² Gökdemir, “Milli Mücadelede Elviye-i Selase”, s.935

⁷³ Cevat Dursunoğlu, **Milli Mücadele’de Erzurum**, Ankara, Kaynak Yayınları, 2000,s.45

⁷⁴ Gökdemir, “Milli Mücadelede Elviye-i Selase”, s.935

I. BÖLÜM

KONGRELER DÖNEMİNDE ELVİYE-İ SELASE

1.1. Genel Durum

Türk ordusu 1914 sınırlarına çekilmesinden sonra bölgedeki Ermeni mezalimi bütün hızıyla sürerken, 26 Şubat 1919'da Paris Barış Konferansı'nda Avrupa Millî Ermeni Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa ve Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Mösyeh Aharonian Ermeni isteklerini dile getirdiler. Buna göre; Sivas, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Elazığ, Trabzon, Kars, Ardahan ve Çukurova'yı içine alan bir Ermeni devleti kurulmak isteniyordu¹.

Ermeni isteklerine başlangıçta olumlu bakmayan Yunanlılar, İngilizler ve Fransızlar zamanla kendi çıkarlarına uygun bularak Anadolu'nun parçalanması projesini desteklediler².

Kâzım Karabekir Paşa'nın 8 Temmuz 1919'da Zivin'de bulunan Yarbay Rawlinsona gönderdiği yazıda Ermeniler'in yaptıkları katliamları görmesi için Sarıkamış'a gitmesini istedi. Kâzım Karabekir Paşa, Harbiye Nezaretine gönderdiği telgrafta Ermeni mezaliminin İngiliz temsilcisi Rawlinson tarafından kabul edildiğini bildirdi³.

Temmuz 1919'da Kars ve Sarıkamış'ta Türklerin ileri gelenleri ile gençlerin bir kısmı hapsedildi⁴. Selime bağlı Akçakale, Bozkuş, Mescitli, Beşyol, Şehid Halil, Hamamlı, Kağızman'da Çürük, Kurudere, Sarıkamış, civarında Başköy, Armutlu köylerinde Türk halkı Ermenilerin mezalimiyle karşı karşıya kaldı. Elviye-i Selâse'de Ermeni mezalimi devam ederken Enver Paşa'nın amcası Nuri Paşa 9 Eylül 1919'da "*Elviye-i Selase'nin Ermeni ve gürcü hükümetleri elinden tahliyesi ve cumhuriyet şeklinde idaresinin temini kabildir. Bunun için evvelce Ermeniler tarafından işgal edilip tahliye edilmeye başlanan (Ardanuş, Şavsat, Ernik, Acara,*

¹ Taşnak ve Hınçak cemiyetleri yaptıkları yayınlarda Boghos Nubar Paşanın İngilizlere dayanarak görüşmeleri sürdürmesi eleştirilerek Fransa'ya yakın olması durumunda Kilikya üzerinde Ermeni çıkarlarının korunabileceği iddia edildi. (Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu**, Ankara,TTK,1988, s.126)

² Selçuk Ural, "Şerif Bogos Nubar Paşa Antlaşması ve Ortaya Çıkan Tepkiler", **EAD**, S.14-15, (Ankara,2004), s.98-114

³ Selçuk Ural, "Ermeniler'in ve İngilizler'in Vilayet-i Şarkıye'ye Yönelik Çalışmaları ve Alınan Karşı Önlemler", **AİİTEMY**, S.1, (Erzurum, 2004), s.113

⁴ Kırzioğlu, **Kars İli Çevresinde Ermeni Mezalimi**, s.54

Çoruh) un Ermenilerle Gürcülerden evvel tarafımızdan işgal edilmesi lazımdır”⁵. diyerek askerî harekât önerdi. Kâzım Karabekir 9. Tümen kumandanı Rüşti Bey vasıtasıyla üç gün sonra verdiği cevapta;

“12.9.1919 da Elviye-i Selâse hakkındaki mütalaat ve metalib-i alileri hakkında kolordu kumandanı paşa hazretleriyle bil’etraf düşünüldü. Şimdiye kadar cevabın gecikmesi vaziyet-i dahiliye-i memleketin daha mühim bir safhaya girmesinden mütevellit mühim ve devamlı meşgaleden naşidir. El viye-i Selase işleriyle açıktan böyle canlı bir surette ne imkan ne de siyaset-i memleket müsait değildir”⁶. diyerek önerinin mevcut şartlarda hayata geçirilemeyeceğine dikkat çekti.

25 Eylül 1919’da Erzurum’a gelen Amerikan inceleme heyeti başkanı General Harbord raporunda Ermenilere karşı soykırım olmadığını, aksine Erzurum ve Hasankale’de Ermeniler tarafından 43 köyün yerle bir edildiğini ifade etti⁷.

1919-20 yıllarında Kars köylerinde yaşanan mezalimi Veli Aras, Efendi Sefili mahlasıyla yazdığı şiirde şöyle tasvir etmektedir;

“Rus yerine geçtin vurdun darbeler

Başımıza neler getirdin neler

Ordumuz gelince ettin töğbeler

Şimdi azdın yok mu “Asvas Ermeni”⁸

Ermeni İngiliz işbirliğini dönemin dönemin Rusya’nın Van Başkonsolosu Genaral Mayevski bir raporunda ortaya koyuyordu: “İngilizler Ermenilere maddi destek sağlamaya gayret etmişlerdi. Ermeniler de İngilizlerin Ermeni kanını “Van samanı gibi ucuza satın aldıklarını açıkça ilan etmişlerdi”⁹.

Elviye-i Selâse’deki mezalimin artmasında başlıca iki sebep vardır. Birincisi İngilizlerin Milli Şurâları ortadan kaldırarak halkı başsız bırakmaları, ikincisi de Ermenilerin hem Ruslar, hem de İngilizler tarafından desteklenmeleri¹⁰.

⁵ Nuri Paşa hükümet tarafından 1918’de Azerbaycan umumi valiliğine gönderildi. Askeri ve siyasi faaliyetlerle uğraştığı için İngilizler tarafından hapsedildi. 8-9 Ağustos gecesi Batum’da Ardahan kışlasındaki İngiliz hapisanesinden kaçtı. (Kâzım Karabekir, I, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul, Emre Yayınları, 1993, s.213)

⁶ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.215

⁷ Seçil Akgün, **General Harbord’un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu**, İstanbul, Tercüman Tarih Yayınları, 1981, s.143-145

⁸ Ramazan Korkmaz, **Genel Olarak Ermeni Sorunu ve Canlı Kaynaklardan Çıldır’da yapılan Ermeni Mezalimi**, Ankara, Kök Yayınları, 1990, s.7

⁹ Korkmaz, **Genel Olarak Ermeni Sorunu ve Canlı Kaynaklardan Çıldır’da yapılan Ermeni Mezalimi**, s.7

¹⁰ Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, **Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Mezalimi (1919-1920)**, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1998, s.17

1920 yılına gelindiğinde Ermeni mezalimi Avrupa kamuoyunda yer etmeye başladı¹¹. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na Askeri İntellicens Şefi tarafından verilen bir raporda mezalim kabul ediliyordu: *“Türklerin önünden kaçarken Ermenilerin katliam düzenlemiş oldukları muhtemelen gerçek olabilir”*. Askeri İntellicens Şubesi Şefi, General W.Thwaites, 1920 Eylül'ünde İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Lord Harding'e gönderdiği bir yazıda ise *“Ermeniler'in tatmin edici müttefikler olduklarını veya hak iddia ettiklerini sempatiye layık olduklarını sanmak abestir”* demektedir¹².

Ermeniler bu faaliyetlerini büyük bir Türk düşmanlığıyla yapmaktaydılar. Bu durum Erzurum Rus ikinci Topçu Alay Komutanı Tverdo Khlebov'un hatıralarında görülebilir. Ermeniler'in Türk düşmanlığı Tverdo khlebov'un hatıratında şu şekilde ifade edilmektedir: *“Ermeniler bana 27 Şubat gecesi 3000 Türk'ü öldürdüklerini iftiharla beyan ettikleri zaman savunmasız masum insanların öldürülmesi'nin bir vahşet olduğunu söylediğimde bana siz Russunuz, Ermeni milleti'nin idealini anlayamazsınız diye cevap verdiler”*¹³.

Mustafa Kemal Paşa ise Türkler'in Hristiyan unsurlara bakışını şu cümlelerle ortaya koyuyordu:

*“Hükümetimizin ve milletimizin, Hristiyan unsurlara karşı adilâne bir surette hareket etmemiz geleneklerimiz icablarından ve dinimiz gereklerindedir. Hristiyanlara âdilâne muamele edildiğine en büyük delil, memleketimizin her noktasında en ufak köyünde bile Hristiyan unsurların Müslümanlardan ziyade huzur ve refaha malik olmalarıdır. Eğer bunlar hakkında zulüm ile gasp ile adaletsizce muamele edilmiş bulunsa idi, elbette bugünkü hâl ve vaziyette bulunmamaları lâzımdı”*¹⁴.

1. 2. Erzurum Kongresi'nde Elviye-i Selâse

1.2.1. Mustafa Kemal'in Erzurum'a Gelişi ve Erzurum Kongresine Hazırlık

Mustafa Kemal Paşa, Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı tarihte Adana'da Yıldırım Orduları Gurup Komutanlığı'nda bulunmaktaydı¹⁵. 7 Kasım 1918'de

¹¹ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara, TTK, 1983, s.98

¹² Salahi Sonyel “Yeni Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirleri”, **BELLETTEN**, S.141, (Ocak, 1972), s.31-51

¹³ Erol Kürkçüoğlu, “Doğu Anadolu'da Türk Soykırımı ve Ermeniler”, s.8

¹⁴ Erdal İltter, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara, Kök Sosyal Stratejik Araştırmalar Serisi, 1999, s.68

¹⁵ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, I, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2003, s.303

Yıldırım Orduları Gurup komutanlığı kaldırılınca Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nezareti emrine verildi. 13 Kasım 1918'de İstanbul'a dönen Mustafa Kemal Paşa, çeşitli siyasî faaliyetler içinde bulundu. Bunlardan bir sonuç alamayınca Anadolu'ya geçmek için bir fırsat beklemeye başladı¹⁶. Bu fırsat, Amiral Calthorpe, 21 Nisan 1919'da hükümete bir nota vererek Doğu Karadeniz'de Rumlara yapılan zulümlerin önlenmesini ve bölgedeki asayişsizliğin giderilmesini talep etmesiyle doğdu¹⁷.

Hükümet, bölgede asayişi sağlamak amacıyla 9. Ordu Müfettişliği'ne Mustafa Kemal Paşa'yı tayin etti¹⁸. 19 Mayıs 1919'da Samsun'a varan Mustafa Kemal Paşa, durumu İstanbul Hükümetine bir raporla bildirdi. Raporda; bölge üzerinde hak talep eden Rum ve Ermeni çetelerinin varlığına ve İngilizlerin bunları desteklediğine dikkat çekti¹⁹. Zor şartlar altında görevini yerine getirmeye çalışan Mustafa Kemal Paşa, 25 Mayıs 1919'da Havza'ya geçti²⁰. Mustafa Kemal Paşa'nın çalışmaları Karadeniz Orduları Başkomutanı General Milne'yi rahatsız etti. Harbiye Nezareti'nden Mustafa Kemal'in geri çağrılmasını istedi. Harbiye Nezareti'nin emrine rağmen Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a dönmeyi kabul etmedi²¹.

21-22 Haziran 1919'da Ali Fuat Paşa, Refet ve Rauf Beylerle Amasya Genelgesini hazırladı²². Genelgede 10 Temmuzda Sivasta bir kongre toplanması gerektiği vurgulandı. Bundan önce Erzurum da bir kongre yapılacağına dikkat çekildi.

İstanbul Hükümeti, 8 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın resmi görevine son verdi. Mustafa Kemal Paşa da aynı gün askerlikten istifa ettiğini bildirdi²³.

Erzurum Kongresi için hazırlıklar Mustafa Kemal Erzurum'a varmadan önce Erzurum Mudafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından başlatıldı. 17-25 Haziran 1919 tarihleri arasında yapılan Erzurum Vilayet Kongresi'nde kongre tarihi 10 Temmuz 1919 olarak tespit edildi²⁴. Bu kongreye Erzurum Vilayetinin bütün kazalarından 21 üye katıldı. Kongre de iki nokta üzerinde ısrarla duruldu.

¹⁶ Haluk Selvi, **Milli Mücadelede Erzurum**, Erzurum, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000, s.88

¹⁷ Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu**, s.76

¹⁸ Selvi, **Milli Mücadelede Erzurum**,s.88

¹⁹ Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, I, Ankara, TTK, 1995,s.39

²⁰ Aydemir, **Tek Adam**, II, s.27

²¹ Aydemir, **Tek Adam**, s.31

²² Selvi, **Milli Mücadelede Erzurum**, s.91

²³ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, I, İstanbul, s.25

²⁴ Ural, **Vilâyet-ı Şarkiye'de Mondros Mütarekesi'nin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü**, s.386

1-“Ermeni saldırısı karşısında son ferdin ölümüne kadar savunmak.

2-Osmanlı Camiasından” ayrılmamak için her fedakârlığı göze almak”²⁵.

Erzurum kongresi hazırlıkları Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum’a gelmesiyle hızlandı. Kongre hazırlıklarıyla görevli heyet ilk toplantısını 10 Temmuz’da yaptı. Kongre’nin o gün toplanması gerekirken delegeler zamanında gelmediğinden kongre tarihi 23 Temmuz’a ertelendi.

Mustafa Kemal ve Rauf Bey’in kongreye katılabilmeleri için daha önceden delege seçilen Binbaşı Kazım Yurdalan ve Cevat Dursunoğlu haklarını Mustafa Kemal ve Rauf Bey’e devretti²⁶.

17 – 19 Temmuz’da Erzurum Vilayeti delegelerini temsilen M.Raif Hoca ve Trabzon Vilayeti delegelerini temsilen Eyyübizâde İzzet Bey biraraya gelerek bir program hazırladılar. 7 Maddelik bu program, Kongre’de uygulanacak kurallar ve alınacak kararları ve alınması öngörülen kararları kapsıyordu²⁷.

Programın 6. Maddesi Elviye-i Selâse ve Nahçıvan’da yapılan katliamlara karşı tedbir alınmasını içeriyordu²⁸. Bu maddenin kaleme alınmasında Mart 1919’dan itibaren Erzurumda bulunan Cenub-î Garbî Kafkas Hükümeti’nin Hariciye Nazırı Fahrettin Bey ve Nahçıvanlı Hâcı Cebbâr Bey’in önemli rolü oldu²⁹.

1.2.2. Erzurum Kongresi’nde Elviye-i Selâse

23 Temmuz 1919’da toplanan Erzurum Kongresi’nde V.Ş.M.H.M.C Reisi Raif Efendi’nin açılış konuşmasından sonra kürsüye çıkan Mustafa Kemal Paşa, Elviye-i Selâseye ilgili olarak Ermeniler’in Nahçıvan’dan Oltu’ya uzanan olan bölgede halka işkence ettiklerini dile getirdi³⁰. Ayrıca Amerikalı Subay Albay Haskel’in Ermenileri bölgeye yerleştirmeye çalıştığını ifade etti³¹. Görüşmelerin devam ettiği 26 Temmuz 1919’da doğrudan yapılacak olan Rum ve Ermeni istilasına

²⁵Cevat Dursunoğlu, **Milli Mücadelede Erzurum**, s.72

²⁶Tuncay Baykara, **Milli Mücadele**, Ankara, TTK, 1985, s.41

²⁷Esin Dayı, **Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1997, s.23

²⁸Fahrettin Kırzıoğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, I, Ankara, Kültür Ofset Ltd., 1953, s.5

²⁹Salahi Sonyel, “İngiliz İstihbarat Servisi Gizli Raporlarında Atatürk”, **Uluslar arası II.Atatürk Semineri**, (Ankara, 1996), s.230-244

³⁰Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, III,İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1982, s.929

³¹Mustafa Kemal’in Konuşmasında geçen Miralay Haskel Amerikalı Albay William N. Haskel olup, 5 Temmuz 1919’da Paris Sulh Konferansınca Ermenistan Yüksek Komiseri olarak tayin edildi. Ağustos ayında Kafkasya’ya gelerek Tiflis’te karargahını kuran Haskell, misyoner bakışlarının tesiri ile tamamen Ermeni taraftarı faaliyetlerini sürdürdü. 4-11 Eylül 1920’de Batum’da yayınlanan İslam Gürcistan Gazetesi’nin “Büyük Ermenistan ve Haskel” isimli makalede bu Amerikalının Kars’taki nutkunda Kars için; “Büyük Ermenistan’ın payitahtı olacak Kars’ta bulunmaktan mutluyum” dediği nakledilmektedir. (Esin Dayı, **Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi**, s.29)

karşı müdafaa kararı alındı. 27 Temmuz'da Elviye-i Selâse halkıyla ilgilenilip yardım edilmezse kardeşlik de olmaz şeklindeki sözlerle bölgeye yürekten sahip çıkıldı. Görüşmeler de Rum ve Ermeniler'in muhacir adı altında bölgede iskanına tepki gösterildi.

5 Ağustos Salı günü Bütçe Komisyonunun mazbatasını okunurken haberleşme için yediyüz lira ayrılması tepkiye neden oldu. Tortum delegesi Küçük Kâzım Bey ve Elviye-i Selâse temsilcisi olarak kongre de bulunan Hüseyin Avni Bey miktarı az bularak itiraz ettiler. Hüseyin Avni Bey böylesine az paralarla ancak gezinti yapılacağını dile getirince bütçe arttırıldı³².

7 Ağustosta 1919'da yayınlanan beyannamede Elviye-i Selâse'yi ilgilendiren maddeler şunlardır:

Madde1- *“Doğu Anadolu Bölgesi hiçbir sebep ve bahane ile birbirinden ve Osmanlı camiasından ayrılmayacak bir bütündür. Bu bölgedeki bütün Müslümanlar öz kardeşlerdir. Fakat kongre, bölge çıkarlarının ötesinde yurt çıkarlarını ele alarak, imzalandığı gündeki sınırlarda yaşayanların ezici çoğunluğunun Müslüman olduğunu, buraların bölünemeyeceğini, Osmanlı Haklarına saygılı bir karar beklenmekte olduğunu belirtiyordu”*.

Erzurum Kongresi'nde açıkça Elviye-i Selâse'den bahsedilmedi. Fakat 1.madde de çizilen milli sınırların Elviye-i Selâse'yi içine aldığı şüphesizdir³³.

Mustafa Kemal Paşa, 24 Nisan 1920'de yaptığı konuşmada, Erzurum Kongresi'nin birinci maddesi hakkında şunları dile getirdi. *“Millet bütün maksadında maddi ve hakiki düşünmek ve ancak kuvvet ve kudreti ile temin edeceği hususat üzerinde kendisine yeni bir hudut çizmek üzere idi. İşte bu kongre; bu hududu çizmiştir. Bu hudud-u milliyeyi suhuhetle ibka için demiştir ki; mütarekenamenin imza olunduğu 30 Ekim 1918'de çizdiği hudut hududumuz olacaktır. Şark hududuna Elviye-i Selâse'yi dahil ederek tasavvur buyurunuz. Garp hududu Edirne'den bildiğimiz gibi geçiyor”*³⁴. Bu açıklama o günlerden itibaren Elviye-i Selâse'nin milli sınırları içinde bulunduğunu ispat ediyordu.

³² Kırzioğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, II, s.211

³³ Atatürk, **Nutuk**, III, s.926

³⁴ TBMM ZC, I, s.16

Madde 2- “Osmanlı Yurdunun bütünlüğünü, Ulusal bağımsızlığı ve saltanat ile hilafetin dokunulmazlığını sağlamak için “Kuva-yi Milliyeyi amil ve İrade-i Milliye’yi hakim kılmak” esastı³⁵.

Bu madde Elviye-i Selâse halkının moralini yükseltti. Çünkü bölgede Ermeni ve Gürcülerle savaş halinde bulunan “Milli Şurâ ”milisleri doğal olarak Kuva-yi Milliyeyi temsil ediyordu. Onlar bu mücadeleyi yaparken hiç kimseden emir almadılar. Vatan müdafaasını bir namus ve şeref meselesi kabul etmişlerdi. Onlar bu yolda çarpışırken mücadelenin meşru olduğu Erzurum Kongresi’nce ilan ediliyordu³⁶.

Madde 3- “Her türlü işgal ve müdahale “Rumluk ve Ermenilik Teşkili” amacına yönelik sayılacağından, birlik halinde savunma ve direnme esası kabul ediliyordu. Hıristiyan unsurlara siyasal egemenliği ve toplumsal dengeyi bozacak yeni ayrıcalıklar tanınmayacaktı”.

Bölgenin Ermeni istilasını altında olduğu göz önünde bulundurulduğunda adı konulmadan Evliye-i Selâse ile manevi bir bağ kurulmuş oluyordu.

Madde 4- “Merkezi hükümetin devletlerin baskısı sonucunda Doğu Anadolu’yu “Terk ve İhmal” zorunda kalması ihtimaline göre hilafet ve saltanata bağlılığı,ulusal varlık ve hakları sağlayacak tedbirler alınacaktı.”

4. Maddeye göre Merkezi hükümet Doğu’nun herhangi bir parçasını terke mecbur kalırsa Erzurum’da geçici hükümet kurulacak fiili harekete geçecek harekâtı Kâzım Karabekir Paşa idare edecekti³⁷. Harekâtın hedeflerinden biri de doğal olarak Evliye-i Selâse’nin kurtarılması olacaktı.

Erzurum Kongresi toplandığı sıralarda manda konusu ve Doğu Anadolu’da Ermeni Devleti kurulması gündeme geldi. Kongre esnasında manda görüşünü destekleyenlerden Bekir Sami Bey 25 Temmuz 1919’da Erkân-ı Harbiye Reisliğine çektiği telgrafta Amerikan mandasını öneriyordu. Mustafa Kemal, Bekir Sami Bey’e verdiği cevapta “Kongrede tam bağımsızlık görüşüldüğünden Amerikan mandasını değinmek sakıncalıdır”, diyerek böyle bir konunun gündeme gelmesine sıcak bakmadı³⁸.

³⁵ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, İstanbul, Kültür Yayınları, 1997, s.480-483

³⁶ Gökdemir, “Milli Mücadele’de Evliye-i Selâse” s.938

³⁷ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**,s.140

³⁸ A. M. Şamsitdinov, “Türkiye’de Milli Kurtuluş Mücadelesi”, **BTTD**, S.41,(Şubat 1971), s.36-41

Kara Vasıf Bey ve Wilson cemiyeti kurucularından Halide Edip Adıvar da Amerikan mandasını savunuyorlardı³⁹. Amerikan taraftarları yanında İngiliz yanlıları da vardı. İngiliz taraftarı olan Ziya Bey'in kanaatine göre ülkenin kurtarılması İngiliz mandasına bağlıydı⁴⁰.

Manda tartışmaları sonucunda kavranan gerçek nasıl olursa kimden gelirse gelsin Doğu Anadolu'da bir manda istenmediği idi. Erzurum Kongresi'nde doğu vilayetlerinin vatanın bölünmez parçaları olduğu ve anavatandan ayrılamayacağı ilan edildi.

Erzurum Kongresi doğu vilayetlerinin birliğini ve bütünlüğünü sağladı. Sivas Kongresi kararları Erzurum Kongresine dayandığı gibi Misâk-ı Milli'nin temelini de Erzurum'da alınan kararlar oluşturdu. Kısacası Millî Mücadele tarihinin Millî birliğe giden yolda en önemli adım Erzurum Kongresi'yle atıldı⁴¹.

1.2.3. Erzurum Kongresi'nde Elviye-i Selâse Temsilcileri

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a geldiğinde Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti Hariciye Nazırı Fahrettin Bey Erzurum'da bulunuyordu⁴². Elviye-i Selâse temsilcileri, 19 Mayıs 1919'da verdikleri dilekçede *“Elviye-i Selâse Doğu Anadolu'nun ayrılmaz bir parçasıdır, gelecek felaket size, bize değil, hepimizdedir. Yapılacak harpte sizinle aynı safta mücadele etmek istiyoruz”* kongreye katılmak istediklerini bildiler. Fahrettin Bey ile Ardahan eşrafından ve Milli Şûra azasından Rasim Bey delege seçildi⁴³.

Fahrettin Erdoğan ve Rasim Bey kongre'nin birinci oturumunda bulundular. Kongre'nin ilk gününün akşamı, Mustafa Kemal Paşa, Fahrettin Erdoğanla görüşerek ona;

“24 saat içinde tutuklanması ve Trabzon'daki İngiliz torpidosunun teslimi hakkında İstanbul dan telgraf alındığı haberini vererek; Hiç müteessir olmayınız, bizim mukadderatımızda sizin mukadderatınıza tabidir. İngilizler, buradan hiç

³⁹ Fahrettin Kırzioğlu, “Amerikan Mandasını Kimler Nasıl Öneriyor”, **BTTD**, S.67-68, (Nisan- Mayıs 1973), s.30-38

⁴⁰ Ziya Bey I. Dönem Erzurum Mebusu oldu. II. Dönem seçilememesinin sebebi Ankaraya giden Mebusları İttihat Terakki Bakıyesi olarak görmesi oldu. (Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, I, s.181)

⁴¹ Selami Kılıç, “ Mustafa Kemal Atatürk ve Erzurum Kongresi,” **AİİTED**, S.1,(Temmuz 1997), s.78-97.

⁴² Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, s.278

⁴³ Dayı, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, s.159

birimizi alamazlar, metin olunuz. Ayaklarımıza çarık giyerek, sonuna kadar dağların başında mücadele edeceğiz. Memleketi kurtaracağız” dedi.

Fahreddin Bey, Erzurum’da vilayetin ve ordunun kendisinin çalışmasına izin verdiğini ve aldığı yardımları “Milli Şurâ” teşkilatına gönderdiğini söylemesi üzerine, Mustafa Kemal Paşa; “*Yarıdan itibaren sen ve arkadaşların aramızda görünmeyeceksiniz. Çünkü bu telgrafın aynısını Miralay Rawlinson da almıştır, sizi bizim aramızda görürse çalışmalarımıza mani olur ve kongreyi aktedemeyiz. Hemen teşkilatınız üzerine gidiniz. Azerbaycan ile aramızdaki muharebeyi temin ediniz.*” emrini verdi⁴⁴.

Bunun üzerine Fahreddin Bey, Erzurumdan ayrılarak Oltuya gitti. Kars’ın kurtarılmasına kadar Oltu ve Ortakale Şuraları arasında faaliyet gösterdi.

Elviye-i Selâse temsilcileri kongreden ayrılırken, Hüseyin Avni Bey’e temsil hakkı verildi⁴⁵.

Temsil Heyeti de ilk faaliyeti Elviye-i Selâse sorununa gereken önemi veriyordu. 12 Ağustos 1919’da Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey, Süleyman Necati Bey’e gönderdiği yazıda kongre’nin, Elviye-i Selâse meselesine duyduğu heyecanı belirterek, bölge halkının çok yakında kurtulacağı müjdesini veriyorlardı:

“Necâti Efendi biraderimize,

Elviye-i Selâse’deki İslam cemiyeti’nin nezdinizdeki i’timâdnâmesi, manzûrumuz oldu. Hakk-ı Âlinizde ibrâz edilmiş bulunan i’timaddâ ne kadar isabet vardır.

Zât-i Âliniz, Şarkî Anadolu’nun Erzurumda akdeylediği kongrede murahhas olarak hazır bulunmuş olduğunuzdan, Kongre’nin mukarrerât-ı Esasiyye ve Nizâm-nâme-i Dahili’sine ve bil’umûm dindaşlarımız ve bilhassa, Eczây-ı Memâlik-i Osmâniye’den olan Elviye-i Selâsede’deki İslam kardaşlarımız hakkındaki, kongre heyetinin tahassüsâtı samimiyyesine, yakından kesbi vukuf eylediniz.

Bugün mevcût olan bazı esbâb ve mevâni-i siyasiyenin, kariben zevâle mahkum olduğu hakkındaki kanâ’ate muttali’i oldunuz. Bütün bu nikaat-i nazarı,

⁴⁴ Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, s.278

⁴⁵ Avukat olan Hüseyin Bey Mondros Mütarekesi sonrası yedek subaylıktan terhis olunca, 18 Kasım 1918’de merkezi Iğdır olmak üzere kurulan Aras Hükümeti’ne, daha sonra da 5 Kasım 1918’de Kars olmak üzere kurulmuş olan Kars Millî Şura Hükümeti’ne fahri Hukuk Müşavirliği yaptı. Erzurum’a döndükten sonra Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti’nin Erzurum’a gönderdiği Hariciye Mümessili Fahrettin Bey tarafından Hükümetin resmi işlerini görmesi ve kendisine yardımcı olması için “Kanuni vekil” olarak tayin edildi. (Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, s.201)

Elviye-i Selâse'deki İslam kardaşlarınıza izah ve ana nazaran icâbatına tevessül buyurulması, ve âtinin bahşedeceği müsbet şerâite itmi'nân ile intizârın, mûcibi muhassenât olacağı işbu varaka ile te'yid olunur"⁴⁶.

Erzurum Kongresi'nde alınan kararların aynen Sivas kongresi'nde de kabul edilmesi Elviye-i Selâse açısından önemli idi. Çünkü; her iki kongreye bölge adına temsilciler katılmasalar dahi, Elviye-i Selâse meselesine sahip çıkılarak Misak-ı Millî de yer alması sağlanacaktı⁴⁷.

21 Ağustos 1919'da Kâzım Karabekir Paşa hazırladığı raporda Sivas Umumi Kongresi'ne murahhas gönderemeyenlerin kongreye katılmış olarak kabul edilmesini istedi. Sivas Kongresi'ne murahhas gönderemediği göz önünde bulundurulduğunda Elviye-i Selâse'nin de kastedildiği açıktır. Elviye-i Selâse'nin Türkiye ile Kafkaslar'ı birbirine bağladığından söz edilerek başkasına bırakılmayacağına dikkat çekildi⁴⁸.

1.3. Sivas Kongresi'nde Elviye-i Selâse

1.3.1. Sivas Kongresi'nin Açılışı ve Görüşülen Konular

Sivas'ta bir kongre toplanmasına Amasya Genelgesi'nde yer verilmişti⁴⁹.

Ağustos'un sonlarına doğru Sivas'ta kongre için delegeler toplanmaya başladığından Mustafa Kemal Paşa, 29 Ağustos 1919'da Erzurum'dan ayrıldı. Rauf Bey, Raif Efendi, Mahzar Müfit Bey, Süreyya Bey'den oluşan heyetle 2 Eylül'de Sivas'a ulaştı⁵⁰.

Sivas Kongresi 4 Eylül 1919'da başladı. Kongre'nin ilk oturumunda başkan seçilen Mustafa Kemal Paşa, yaptığı açılış konuşmasında "Milliyetler esasına dayanan vaatler üzerine imzalanan Mondros Mütarekesi ile Türk Ulusunun adilane bir barışa kavuşacağını umduğunu, oysa mütareke hükümlerinin Türk yurduna ve Türk ulusuna karşı kötüye kullanıldığını belirtti. İtilaf Devletlerinden güç alan Hıristiyan azınlığın, Türk ulusunun onuruna aykırı davranışlarda bulduklarını,

⁴⁶ Dayı, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma** , s.162

⁴⁷ Dayı, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma** , s.163

⁴⁸ Dayı, **Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi**,s.54

⁴⁹Süleyman Necati Güneri, **Hatıra Defteri**, haz. Ali Birinci, İstanbul, Emek Matbaacılık, 1999, s.94

⁵⁰ Bu heyet Erzincan boğazında Dersim Kürtleri nin bir suikast tertipledikleri gerekçesiyle durduruldu. Aslında 23 Ağustos'ta Kazım Karabekir Paşa, 3. Kolordu Komutanlığına İstanbul'da İngilizlerin Sivas murahhasları için bir suikast haberi alındığını ileterek gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini bildirdi. Alınan bu tertibat ve heyetin bir an önce Sivas'ta bulunması gerektiğinden vakit geçirmeden yola devam edildi . (Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, I, s.188, Selvi, **Milli Mücadele'de Erzurum**, s.117)

ülkenin her yanında zulüm yaptıklarını ve Türk topraklarının her yönden işgale uğradığını ifade etti. Erzurum Kongresi'nin tüm ülkenin ve ulusun birleşim noktasında, Doğu Anadolu illerinin diğer illerle her bakımdan işbirliği yapmasının gerektiğini kabul ettiğini, Sivas Kongresi'nde de ülkenin ve ulusun bölünmez bir bütün olduğunu bütün dünyaya ilan edeceğini dile getirdi⁵¹.

Sivas Kongresinde alınan kararlarda üç hususun altı bir kez daha çizilmiştir.

1- Teşkilatlar ARMHC çatısı altında birleştirildi.

2-Heyeti Temsiliye bütün milleti temsil edecek şekilde genişletildi ve kuvvetlendirildi.

3-Her türlü işgal ve müdahaleye karşı topyekün mücadele edilecektir.

Nizamnamede, dördüncü madde tartışmaya sebep oldu. Madde şu idi;

“Osmanlı Hükümeti bir taziyeki düveli (devletle ilgili) karşısında buraları (yani şark vilayetlerini) terk ve ihmal etmek ısrarında bulunduğu takdirde alınacak idari, siyasi askeri vaziyetlerin tâyin ve tesbiti”.

Sivas Kongresi Nizamnamesinde bu maddedeki buraları yerine *“mülkümüzün herhangi bir cüzünü terk ve ihmal etmek...”* cümlesi kondu⁵²

1.3.2.Sivas Kongresi Beyannamesi ve Elviye-i Selâse

11 Eylül'de sona eren Sivas Kongresi Beyannamesi şu şekildeydi;

“1-Devleti Aliyyei Osmaniye ile Düveli İtilâfiye arasında mün'akit mütarekenamenin imza olunduğu 30 teşrinievvel 334 tarihindeki hududumuz dahilinde kalan ve her noktası İslâm ekseriyeti kahiresiyle meskûn olan memaliki Osmaniye aksamı yekdiğerinden ve Camiai Osmaniyyeden gayri kabile tecezzî ve hiçbir sebeple iftirak etmez bir küle teşkil eder; Memaliki meskûrede yaşayan bilcümle anasırı islâmîye yekdiğerine karşı hürmeti müteakabile ve fedakârlık hissiyatıyla meşhun ve hukuku ırkıye ve içtimaiyyeleriyle şeraiti muhitiyelerine tamamiyle riayetkâr öz kardeşirler.

2- *Camia-i Osmaniyyenin tamamıyeti ve istiklâli millîmizin temini ve makamı muallâyı hilâfet ve saltanatın masuniyeti için Kuvayı Millîyeyi âmil ve iradei millîyeyi hâkim kılmak, esası kat'îdir.*

3- *Memaliki Osmaniyyenin herhangi bir cüz'üne vaki olacak müdahale ve işgale vebilhasa vatanımız dahilinde müstakil birer Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesinde matuf harekâta karşı Aydın, Manisa, Balıkesir cephelerinde mücehedatı*

⁵¹ Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, s.122

⁵² Atatürk, **Nutuk**, I, s.89

millîyede olduğu gibi müttehiden müdafaa ve mukavemet esası meşrû kabul edilmiştir.

4- Ötedenberi aynı vatan içinde birlikte yaşadığımız bilcümle anasırı gayrimüslimenin her türlü müsavâtı hukukiyeleri tamamiyle mahfuz olduğundan, anasırı mezkûreye hakimiyeti siyasiye ve muvazeneti içtimaiyemizi ihlâl edecek imtiyazat itası kabul edilmeyecektir.

5- Hükümeti Osmaniye bir tazikî haricî karşısında memleketimizin herhangi bir cüz'ünü terk ve ihmal etmek ıztırarından bulunduğu taktirde makamı hilâfet ve saltanatla vatan ve milletin masuniyet ve tamamiyetini kâfil her türlü tedabir ve mukarerat ittihaz olunmuştur.

6- Düveli itilâfiyece mütarekenamenin imza olunduğu 30 teşrinievel sene 334 tarihindeki hududumuz dahilinde kalıp azim ekseriyeti islâmîye ile meskûn olan ve harsi ve medeni faikiyeti Müslümanlara ait bulunan vahdeti mülkiyemizin taksimi nazariyesinden bilkülliye feragatle bu topraklar üzerindeki hukuku tarihiye, ırkiye, diniye ve coğrafiyemize riayet edilmesine ve buna mugayir teşebbüsâtın iptaline ve bu suretle hak ve adle müstenit bir karar ittihaz olunmasına intizar ederiz.

7- Milletimiz insanî, asrî gayeleri tebcil ve fennî, sınaî ve iktisadî hal ve ihtiyacımızı takdir eder. Binaenaleyh devlet ve milletimizin dahilî ve haricî istiklâlîni ve vatanımızın tamamiyeti mafuz kalmak şartıyla altıncı madde de musarrah hudut dahilinde milliyet esaslarına riayetkâr ve memleketimize karşı istilâ emeli beslemeyen herhangi devletin fennî, sınaî ve iktisadî muavenetini memnuniyetle karşılırsınız ve bu şeraiti âdile ve insaniyeyi muhtevi bir sulhunda acilen takarrürü selâmeti beşer ve sükûnu âlem namına ahası âmalı milliyemizdir.

8-Milletlerin kendi mukadderatını bizzat tayin ettiği bu tarihî devirde hükümeti merkeziyemizin de iradei millîyeye tâbi olması zarurîdir. Çünkü, İradei millîyeye gayrimüstenit herhangi bir heyeti hükümetin indî ve şahsi mukarreratı milletçe muta olmadıktan başka haricen de muteber olmadığı ve olmayacağı şimdiye kadar mesbuk ef'al ve netayiç ile sabit olmuştur. Binaenaleyh milletin içinde bulunduğu hali ducret ve endişeden kurtulmak çarelerine bizzat tevessüle hacet kalmadan hükümeti merkeziyemizin meclisi milliyi hemen ve bilâ ifateiân toplaması ve bu suretle mukadderatı millet ve memleket hakkında ittihaz eyliyeceği bilcümle mukarreratı meclisi millînin murakabesine arzemesi mecburîdir.

9- Vatan ve milletimizin maruz olduğu mezalim ve alâm ile ve tamamen aynı gaye ve maksatla vicdani millîden doğan vatanî ve millî cemiyetlerin ittihadından

mütehassıl kütlei umumiye bu kere (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti) unvanıyla tevsim olunmuştur. Bu cemiyet her türlü fırkacılık cereyanlarından ve ihtirasatı şahsiyeden külliyyen müberra ve münezzehdir. Bircümle Müslüman vatandaşlarımız bu cemiyetin azayı tabiyesindedirler.

10- Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin 4 Eylül 1919'da Sivas şehrinde in'ikat eden umumî kongresi tarafından maksadı mukaddesi takip ile teşkilâtı umumiye için bir (heyeti temsiliye) intihab edilmiş ve köylerden vilayet merkezlerine kadar bircümle teşkilâtı milliye takviye ve tevhit olunmuştur”⁵³.

Sivas Kongresi, Millî Mücadele tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Kongre, Türk Ulusunun tam bağımsızlığa kavuşturulması yolunda ana ilkeler belirlerken ulusal dış siyasanın temellerini atıyor ve yeni bir Türk Devleti'nin sınırlarını çiziyordu. Milli Mücadele'nin hedef ve emellerini ortaya koyan bu ilkeler, daha sonra Misak-ı Millî adını alacaktı.

Sivas Kongresinde vatan kavramına açıklık getirildi. Erzurum Kongresi'nde “Ulusal sınırlar içinde vatan bir bütündür bölünemez” kararı Sivas Kongresi genişletilerek Mondros Mütarekesi imzalandığı sıradaki sınırlar içinde kalan toprakların ayrılamaz olduğu vurgulandı⁵⁴. Sivas Kongresi'nde kabul edilen vatan tarifiyle Elviye-i Selâse resmen milli sınırlar içerisinde kabul edilmiş oldu⁵⁵.

⁵³ Türk Tarih Vesikaları Dergisi, S.1, (Haziran, 1991)

⁵⁴ Atatürk, **Nutuk**, I, s.322

⁵⁵ Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, s.195

II. BÖLÜM

SON OSMANLI MEBUSAN MECLİSİ'NDEN TBMM'YE ELVİYE-İ SELÂSE

2.1.Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Açılması ve Misak-ı Millî'de Elviye-i Selâse

2.1.1. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Açılışı

Heyet-i Temsiliye, Sivas Kongresi'nin ardından mülkî askeri ve idari makamlar ile Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti merkez heyetlerine 13 Eylül 1919'da gönderdiği ki genelgede; milletin haklarının savunulması ve varlığının korunması için Mebusan Meclisi'nin en kısa zamanda toplanmasının en önemli görev olduğunu vurgulayarak seçim hazırlıklarına başlanması talimatını verdi. 7 Ekim 1919'da ise Mebusan Meclisi için seçime başlanacağı yurdun her yanına ilan edildi⁵⁶.

Seçimlerin yanı sıra meclisin nerede toplanacağı konusu çeşitli kesimlerde tartışma konusu yapılmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa, Refet Paşa'nın bu meseleyle ilgili bir telgrafına cevap verirken “*Meclisin İstanbul da toplanması kadar, mantıksız ve maksatsız bir hareket tasavvur edemiyorum,*” dedi.

Kâzım Karabekir ise Meclis'in İstanbul'da toplanmasına olumlu bakarak nedenini de şöyle açıklıyordu: “*Mebuslar istediğimiz yere gelmez de İstanbul'da*

⁵⁶ Fahri Çoker, **TPT**, I, Ankara, TBMM Vakfı Yayınları, s.23

çoğunluk teşekkül ederse pek mahcup oluruz. İçeriye ve dışarıya karşı milleti temsil etmeyen Heyet-i Temsiliye oluruz. Bunun için her mebusun fikri sorulmalıdır”⁵⁷.

Padişah ve Osmanlı Hükümeti de meclis’in Anadolu’da toplanmasına olumlu bakmıyordu. 20 Ekim 1919’da Amasya’ya gelen İstanbul Hükümeti temsilcisi Bahriye Nazırı Salih Paşa Meclis’in Ankara da toplanması konusunda ikna edildi⁵⁸. Salih Paşa, Hükümeti de bu konuda ikna edeceğini söyledi fakat muvaffak olamadı.

16-29 Kasım 1919’da Sivasta yapılan toplantıda Meclis’in İstanbul’da toplanması ve milletvekillerinin İstanbul’a gitmeden önce belirli merkezlerde toplanarak güvenlik önlemleri ve mecliste savunulacak esaslar hakkında aydınlatılmaları üzerinde fikir birliğine varıldı⁵⁹.

İstanbul Hükümeti, Mebusan Meclisi seçimlerinin kanunlara uygun yapıp yapılmadığını kontrol için teftiş heyetleri oluşturdu. Teftiş heyetleri’nin seçimlerin kurallara uygun yapıldığına dair raporları bulunmaktadır⁶⁰.

Heyet-i Temsiliye bu düşüncelerle Ankara’ya intikal etti. 30 Aralık 1920’den itibaren guruplar halinde Ankara’ya gelen milletvekillerine bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından memleketin içinde bulunduğu durum ve kurtuluş esasları anlatıldı⁶¹.

Mebusan Meclisi 72 mebusun katılımıyla 12 Ocak 1920’de toplandı. Padişah Vahdettin’in açılış söylevi hastalığı nedeniyle Sadrazam Ali Rıza Paşa tarafından okundu. Anadolu’nun hemen hemen her şehri meclise mebus gönderdiği halde Elviye-i Selâse meclise mebus gönderemedi.

3 Şubat’ta meclis başkanlığa Reşat Hikmet Bey (İstanbul), başkanvekilliklerine Hüseyin Kâzım Bey (Aydın) ve Abdulaziz Mecdi Efendi (Karesi) getirildi⁶². 6 Şubat’ta Mustafa Kemal Paşa’nın kurulmasını istediği “Mudafaa-i Hukuk” yerine “Felah-ı Vatan” adı altında bir grup kuruldu⁶³.

⁵⁷ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, I, s.392

⁵⁸ Atatürk, **Nutuk**, I, s.249

⁵⁹ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**,s.396

⁶⁰ Selvi, **Milli Mücadele’de Erzurum**, s.229

⁶¹ Atatürk, Nutuk, I, s.360

⁶² Çoker, **TPT**, I, s.24

⁶³ Baykara, **Milli Mücadele**, s.60

2.1.2. Misak-ı Millî Kararları ve Elviye-i Selâse

Mebusan Meclisi'nin 12 Ocak-18 Mart 1920 arasında toplanan 24 oturum gerçekleştirdi. Oturumlar içinde en önemlisi 28 Ocak'ta "Misak-ı Millî'nin" kabul edilmesiydi⁶⁴.

Millî Mücadele ve sonraki dönemde Türk Devleti'nin esasını teşkil eden Misak-ı Millî'nin maddeleri aynen şöyledir⁶⁵;

1- *"Devlet-i Osmaniye'nin münhasıran Arap ekseriyetle meskûn olup 30 Teşrin-i evvel 1918 tarihli Mütareke'nin hin-i akdinde muhasım orduların işgali altında kalan aksamının mukadderatı ahalisinin serbestçe beyan edecekleri âraya tevfikân tâyin edilmek lâzım geleceğinden mezkûr hatt-ı mütareke dahil haricinde dinen, örfe olan müttehid, yekdiğere karşı hüürmet-i mütekabile ve fedakarlık hissiyatıyla meşhun ve hukuk-ı irkiye ve ictimâileriyle şerait-i muhitelerine tamâmıyla riayetkâr Osmanlı İslam ekseriyeti ile meskûn bulunan aksamın hey'et-i mecmuası hakikaten veya hükmen hiçbir sebeple tefrik kabul etmez bir küldür.*

2- *Ahalisi ilk serbest kaldıkları zamanda âra-yı âmmeleriyle ana vatana iltihak etmiş olan elviye-i Selase leddelicab tekrar serbestçe âra-yı âmmeye müüracaat edilmesine kabul eder.*

3- *Türkiye sulhüne taallûk eden Garbî Trakya vaziyet-i hukukiyesinin tesbiti de sekenesinin kemâl-i hüürriyetle beyan edecekleri âraya taban vaki olmalıdır.*

4- *Makarr-ı hilâfet-i İslamiye ve Payitaht-ı saltanat-ı seniye ve merkez-i hükümet-i Osmaniye olan İstanbul şehriyle Marmara Denizinin her türlü halelden masun olmalıdır. Bu esas mahfuz kalmak şartıyla Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının ticaret ve münakalât-ı âleme küşadı hakkında bizimla sair bilûmum alâkadar devletlerin müttefikân verecekleri karar muteberdir.*

5- *Düvel-i itilâfiye ile muhasımları ve bazı müşarikleri arasında takarrür eden esasat-ı ahdiye dairesinde ekalliyetlerin hukuku, memalik-i mütevacirdeki Müslüman ahalinin de aynı hukuktan istifade etmesiyle tarafımızdan teyit ve temin edilecektir.*

6- *Millîve iktisadî inkişafatımız daire-i imkana girmek ve daha asrî bir idare-i muntazama şeklinde tedvir-i umura muvaffak olabilmek için her devlet gibi bizimde temin-i esbab-ı inkişafatımızda istiklal-i serbest-i tama mahzar olmamız üssülesas-ı*

⁶⁴ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.466

⁶⁵ Mehmet Gönlübol ve diğere, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1991, s.55

hayat ve bekamızdır. Bu sebeple siyasi, adlî, malî vesair inkişafımıza mâni kuyuda muhalifiz, tahakkuk edecek düyunâtımızın şerait-i sulhiyesi de bu esâsata mugayir olmayacaktır”⁶⁶.

Misak-ı Millî görüşülürken Diyarbakır, Erzincan ve Kars’tan birçok telgraf gönderildi. Bu haberler de; Et ve tırnak gibi, savaşta beraber, düğünde, keder de beraberiz, gerekirse birlikte öleceğiz mesajı verildi⁶⁷.

Misak-ı Millî’nin ilanıyla birlikte çok milletli bir imparatorluk yerine millî bir devlet kurulması yolunda ilk adım atıldı⁶⁸.

Elviye-i Selâse temsilcileri çalışmalarına kongrelerden sonra da devam ettiler. Osman Server Bey’in gayretleriyle Aralık 1919’da Batum’da “Güney Batı Kafkasya Devleti” adıyla Fransızca bir kitap yazılarak İtilaf Devletlerine ve İngiltere’ye takdim edildi. Yine Osman Server Bey İstanbul’da Yunus Nadi Beğ’in Yeni gün gazetesinde “Cenub-i Garbî Kafkasya Neresidir.” “Cenub-i Garbî Kafkasya’nın “Amâl ve Metâlîbi” başlıklı makaleler yazarak kamuoyunun dikkatini Elviye-i Selâse üzerine çekmeye çalıştı.

Elviye-i Selâse’nin Misâk-ı Millî metni içinde yer alması, bin yıllık Türk yurdunun bu mukâddes parçasından vaz geçilmeyeceği anlamına geliyordu. Elviye-i Selâse’nin kurtarılması Millî Mücadele’nin hedefleri arasında yer alıyordu⁶⁹.

Mebusan Meclisi’nden millî nitelikte kararlar çıkması İtilaf Devletleri’nin tepkisine neden oldu. İtilaf Devletleri Milli Hareketi önlemek için Mondros Mütarekesi’nin 7. Madesini bahane ederek 16 Mart 1920 sabahı İstanbul’u işgal ettiler⁷⁰. İşgalle birlikte sıkıyönetim ilan edilerek bütün askeri ve mülki idareye el konuldu. Kuvay-ı Millîye ile işbirliği yaptığından şüphe edilen bazı paşalar, milletvekilleri ve vatansever aydınlar tutuklandı⁷¹.

Mustafa Kemal Paşa, işgali haber aldığı zaman Heyet-i Temsili’ye adına İtilaf Devletleri’nin hareketlerini protesto etti. Mustafa Kemal Paşa, 19 Mart 1920’de bir beyanname yayınlayarak Anadolu’nun her bakımdan güvenli bir yeri

⁶⁶ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.466

⁶⁷ Azmi Süslü, “Misak-ı Millî ve Misak-ı Millî Türk ve Dış Politikasında Musul” **I. Uluslar arası Atatürk Sempozyumu**, (Ankara,1994) s. 27

⁶⁸ Gönübol ve diğerleri, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, s.13

⁶⁹ Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, s.196

⁷⁰ Rasih Nuri İleri, **Atatürk ve Kominiz**, İstanbul, Skala Yayıncılık, 1994, s. 281-397

⁷¹ Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz**, İstanbul, Yenilik basımevi, 1970,s.480

olan Ankara'da yeni bir Meclis'in toplanacağını bildirdi. Böylece TBMM'nin açılmasıyla Millî Mücadele de yeni bir dönem başladı.

2.2. Elviye-i Selâse'nin Kurtuluşu ve Ortaya Çıkan Siyasi Gelişmeler

2.2.1. II. Doğu Harekâtı

Ermeni saldırılarının artmasına bağlı olarak Kâzım Karabekir Paşa'nın beklediği izin 20 Eylül 1920'de verildi⁷². 28 Eylül'den itibaren bütün cephelerde bütün cephelerde Ermenilerin saldırılarına karşılık verildi⁷³. 29 Eylül'de 12. Tümen Sarıkamış'a girdi. 15 Ekimde de Vali Hamit Bey ile kolordu komutanı vekili Rüştü Bey Sarıkamış'a ulaştılar.⁷⁴

Savaş sürerken, Ermeniler, İtilaf Devletleri'nden ve Rusya'dan yardım istediler. İtilaf Devletleri yardım isteğini geri çevirirken, Sovyet Hükümeti ise Türk ilerlemesini durdurabileceğini, hatta bir kısım toprakların boşaltılmasını sağlayabileceğini bildirdi. Ancak Ermeni yönetimi, Sovyet önerilerini dikkate almadığı gibi, kurulmasına çalışılan Ermeni-Gürcü paktı da sonuç vermeyince tamamen yalnız kaldı⁷⁵.

Gürcüler de Türk birliklerinin ilerlemesinden çekinerek Moskova'ya başvurdular. Bunun üzerine, Türk Hükümeti, Doğu Harekâtı'nın tek amacının Taşnak çetelerini ortadan kaldırarak bölgede asayiş sağlaması olduğunu, Ermeni Taşnak Hükümeti'nin Türkler için olduğu kadar Gürcüler içinde zararlı olduğunu bildirdi. Bu mesaj Gürcü Hükümeti'ni olayların dışında tutarak Gürcistan tarafından olumlu karşılandı. Bu arada Moskova'da Bekir Sami Bey Ruslarla görüşmekteydi. Görüşmeler sırasında Ruslar, Van ve Bitliden Ermenilere yer verilmesini istedi. Ama Mustafa Kemal Paşa, Bekir, Sami Bey Heyeti'ne verdiği emirde, isteğin kesinlikle kabul edilemeyeceğini bildirdi⁷⁶.

⁷² Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.58

⁷³ Cemal Avcı, "Millî Mücadele Döneminde Türk-Ermeni ve Gürcü ilişkileri", **AY**, S.13, (Mayıs 1994), s.1-11

⁷⁴ Mahmut Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, Ankara, TTK, 1970, s. 283.

⁷⁵ İtilaf Devletleri'nden Yunan Ordusunun taarruza geçerek üzerlerindeki baskının hafifletilmesini, Sovyetlerden ise Türk saldırısının durdurulmasını istediler. (Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, s.28)

⁷⁶ Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, s. 283

Ermenilerle yapılan görüşmeler sonuç vermeyince Türk ordusu 28 Ekim'de tekrar saldırıya geçti ve 30 Ekimde Kars'ı aldı. 7 Kasım'da Arpaçay'a kadar olan bölge ve Gümrü ele geçirildi.⁷⁷

2.2.2. Gümrü Antlaşması

Ermeni Hükümeti, 6 Kasımda barış için Türk tarafına başvurdu. Türk tarafı mütareke şartlarını 8 Kasım'da bildirdi⁷⁸. 26 Kasım da başlayan barış görüşmeleri, 2 Aralık'da son buldu. 3 Aralık 1920'de ise Gümrü Antlaşması imzalandı⁷⁹. Gümrü Antlaşması'nın içeriği şöyleydi: Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı diğer devletlerle yaptığı tüm antlaşmalar kaldırılıyordu. Türkiye'deki Ermenilerle, Ermenistan'daki Türk ve Müslümanların eşit haklardan yararlanmalarını ve iki ülke arasında en erken vakitte diplomatik ilişkiler, telgraf ve telefon haberleşmesinin kurulması kabul ediliyordu. Türk koruyuculuğu altında yerel özerklik verilecek olan Nahçıvan self-determination ilkesine göre kendi kaderini yine kendi karara bağlayacaktı. Antlaşmaya göre her iki taraf birbirinden savaş tazminatı istemeyecek, Türk ordusu, Ermeni ordusu antlaşmada öngörülen sayıya indirildiğinde Ermeni topraklarını boşaltacaktı⁸⁰.

Böylece Türkiye, Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyordu. Ayrıca Türkiye'nin tarihi, ırkı ve hukuki alakası olmadığı kabul edilen arazinin geleceği için antlaşmanın onayından 3 sene sonra halk oyuna başvurulmasını kabul ediyordu⁸¹. Ermenistan ise bu antlaşmayla Sevr Antlaşması'nı tanımayacağını ve İtilaf devletlerinin temsilcilerini Türkiye ile barış antlaşması imzalayınca kadar Erivan'a sokmamayı kabul ediyordu⁸².

Gümrü Antlaşması, bir ihtilâlle Ermenistan'ın yönetimini ele geçiren Bolşevikler tarafından kabul edilmeyince yürürlüğe giremedi. Yine de Mondros Ateşkesiyle terk edilen topraklar geri alındı⁸³.

2.2.3. Moskova Antlaşması

⁷⁷ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belge Yayınları, 1987, s.695

⁷⁸ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.188

⁷⁹ Atatürk, **Nutuk**, II, s. 488

⁸⁰ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, I, Ankara, TTK, 1983, s.21

⁸¹ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.185

⁸² Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, s.21

⁸³ Avcı, "Milli Mücadele Döneminde Türk-Ermeni ve Gürcü ilişkileri", s.7

Gümrü Antlaşması imzalandıktan sonra, Gürcistan'la gergin olan ilişkilerin düzeltilmesi için girişimler başlatıldı. Çünkü Gürcistan siyasi ve stratejik açıdan Anadolu için büyük önem taşıyordu. Misak-ı Milli'de yer alan Ardahan, Artvin ve Batum, Gürcistan idaresi altındaydı. Türk Hükümeti, Gürcistan'a bir nota vererek Batum'un geri verilmesini istedi. Gürcistan, Sovyet Rusya tarafından işgal edilme tehlikesini bertaraf etmek ve bu doğrultuda Türkiye ile askeri mücadeleye girişmemek için Ardahan, Artvin ve Batum üzerindeki haklarından vazgeçti. Türk ordusu 23 Şubat 1921'de Artvin ve Ardahan'ı 7 Mart 1921'de Ahıska'yı, 11 Mart 1921'de Batum'u 14 Mart 1921'de Ahılkelek'i aldı⁸⁴.

Gümrü Antlaşması'nın ardından Türkiye – Sovyet Rusya arasındaki ilişkilerde yumuşamaya başladı. Böylece antlaşma zemini oluştu⁸⁵. Türk Hükümeti, Yusuf Kemal, Rıza Nur ve Saffet Beyler'den oluşan yeni bir heyeti tekrar Moskova'ya gönderdi⁸⁶. Türk ve Rus heyetleri arasında resmi görüşmelere 21 Şubat'ta başlandı. Görüşmeler 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması'yla sonuçlandı⁸⁷. Bu antlaşmanın Evliye-i Selâse'yi ilgilendiren maddeleri şöyledir:

“1- Taraflar herhangi birine zorla kabul ettirilmek istenilen bir barış antlaşması yada başka bir milletler arası bir sözleşmeyi tanımamağı ilke olarak benimserler. Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Hükümeti, bugün Büyük Millet Meclisi'nce temsil edilmekte olan Türk milli hükümeti tarafından tanınmamış Türkiye ait hiçbir milletlerarası sözleşmeyi tanımadığını kabul eder. İşbu Anlaşmada yazılı “ Türkiye” terimi ile 28 Ocak 1920 günü İstanbul'da toplanan Mebusan Meclisi tarafından düzenlenip tüm devletlere ve tüm basına bildirilen Misak-ı Milli'nin ihtiva ettiği arazi anlaşılmaktadır.

Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı, Karadeniz kıyısında bulunan Sarp köyünden başlayarak Hadismet dağı-Şavşat dağında suların bölündüğü Çizgi-Kani dağı ve oradan, sürekli olarak Ardahan ve Kars sancaklarının yönetim sınırlarının kuzeyini izleyerek Aşağı karasuyun döküldüğü yere varan çizgi ile belirlenmiştir.

2-Türkiye, iş bu Antlaşma'nın birinci maddesinde gösterilen sınırın kuzeyinde Batum Livasına ait topraklar ile Batum Limanı üzerindeki hakimiyet hakkını, şu şartlarla, Gürcistan'a bırakmağa razı olur;

⁸⁴ Atatürk, **Nutuk**, II, s. 489.

⁸⁵ Yerasimos, **Türk Sovyet İlişkileri**, s. 195

⁸⁶ Betül Arslan, **Türkiye- Azerbaycan ilişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2004, s. 126.

⁸⁷ Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)**, s.28

Birincisi; iş bu maddede belirtilen yerler halkının yukarıda sözü geçen yerlere isteklerine uygun bir tarım toprakları terimi kurma imkanı sahip olacak biçimde geniş bir idari özerkliğe kavuşması;

İkincisi; Batum limanı üzerinden Türkiye'ye giden ya da oradan gelen ticaret malları tüm eşyalarının gümrük vergisine bağlı tutulmayacak ve hiçbir engelle karşılaşmayarak, her türlü vergi ve cüretten müstesna tutulacak şekilde, serbest transit hakkı ile birlikte, Türkiye özel harcama yapmayacak şekilde, Batum limanlarından faydalanmasının sağlanması;

3- Taraflar, Anlaşma'nın 1 Ekim'de belirlenen sınır içindeki Nahçıvan kesiminin, koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete bırakmamak şartı ile, Azerbaycan koruyuculuğunda özerk bir bölge oluşturulması konusunda anlaşmışlardır.

Nahçıvan arazisinin aras telveğinin doğusu ile Tağna vağı (3829) Veli dağı (4121), Bağırsak (6587), Kömürlü dağı (6930)'dan başlayıp sonra Bulak (8071) Ararat istasyonundan geçen karasu'nun Aras'a munsap olduğu noktada nihayet buluan sınır çizgisi, Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan yetkili temsilcilerden oluşacak bir komisyon eliyle belirlenecektir.

15- İşbu Türk-Rus Andlaşması'nda güney Kafkasya Cumhuriyetine ait hükümler Türkiye ile bu cumhuriyetler arasında yapılacak Antlaşmalarda uyulmasına mecburi kılınmak için, Rusya söz konusu güney Kafkasya cumhuriyetleri nezdinde gerekli girişimlerde bulunmaya taahhüt eder”⁸⁸.

2.2. 4. Kars Antlaşması

Moskova Antlaşması imzalandıktan sonra, Türk Heyeti'nin Azerbaycan ve Gürcistan'la ayrı ayrı andlaşmalar imzalaması mümkün değildi. Yusuf Kemal Bey, hükümet temsilcileriyle Tiflis'te buluştu⁸⁹.

Yusuf Kemal Bey ile Gürcistan dışişleri komiseri Kars'ta bir konferans toplanmasına karar verdiler. TBMM'ni temsil etmek üzere Edirne milletvekili ve Doğu Cephesi komutanı Kâzım Karabekir Paşa, Burdur Milletvekili Veli Bey, eski Nafia Nezareti Müsteşarı Muhtar Bey ve Türkiye'nin Azerbaycan temsilcisi Memduh Şevket Bey görevlendirildi⁹⁰.

⁸⁸ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s. 221.

⁸⁹ Arslan, *Türkiye- Azerbaycan ilişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)*, s.140

⁹⁰ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, II, s,282.

Kars Konferansı'nın ilk oturumunda ekonomi ve sınır konularını incelemek üzere 2 komisyon oluşturuldu. Türk Heyeti, ilk oturumda her cumhuriyetle ayrı ayrı antlaşma yapmak istedi. Fakat bu istek, Sovyet Cumhuriyetleri tarafından reddedildi. Dördüncü oturumda Kâzım Karabekir Paşa, antlaşmanın 2 kısma ayrılmasını, birinci kısımda bütün Sovyet cumhuriyetlerini ilgilendiren hususların, ikinci kısımda ise her cumhuriyetin ayrı olarak ticaret ve sınır konularının ele alınmasını teklif etti. Ancak bu teklif de kabul edilmedi. Azerbaycan delegesi Şahtatinski Kafkas cumhuriyetlerinin malî, siyasî, askerî birlik kurduğunu belirtip, imzalanacak antlaşmanın genel olması gerektiğini ifade etti⁹¹.

Türk heyeti, Batum'un Kafkas Cumhuriyetleri Türkiye içinde önemli olduğunu belirterek limandan yararlanmak istediğini vurguladı. Ayrıca Bakü petroleriyle ilgili isteklerini dile getirdi. Azerbaycan temsilcisi ise Türkiye'ye yardım edeceklerini, ancak resmi bir kayıt altına girmeyeceklerini belirtti⁹².

Kâzım Karabekir Paşa, Gürcistan ve Azerbaycan delegelerinden Acara ve Nahçıvan özerkliği konusunda bilgi istedi. Azerbaycan temsilcisi Şahtatinski Nahçıvan'ın özerkliği hakkında şu bilgileri verdi;

“Azerbaycan Sovyet hükümeti idi. Nahçıvan'a verilecek özerklik, Rusyadaki usule göre olacaktır. Nahçıvan'ın uzak bulunmasından verilen idare özerklikten de fazladır. Halk komiserlerinden oluşan bir meclis vardır. Resmi dairelerde lisan Rusçadır. Çünkü ilim ve irfan sahipleri çok azdır. Fakat müesseseleri millîştirmek hususunda bir kanun yapılmıştır. Ve adım atılmıştır. Maliyesini Azerbaycan idare eder. Askeri henüz kararlaştırılmamıştır. İlkokullar Türkçedir ve üç senedir. Nikah ve boşanma ve diğer dini müesseseler eskisi gibi serbesttir”⁹³.

Rus delegesi Ganetzky, Ermeniler lehinde bazı istekler dile getirerek Kulp tuz madenleri ile Ani harabelerinin Ermenilere verilmesini ve Gümrü'den alınan demiryolu malzemesinin de iade edilmesini istedi. Türkiye'nin haklarına müdahale olarak görüldüğü için bu istekler reddedildi. Ancak bir miktar sığır ve erzak gönderilmesi kabul edildi⁹⁴.

Türk tarafı Nahçıvan'ın statüsü ve sınırları hakkında hassasiyetle durarak Nahçıvan'ın Azerbaycan toprağı olduğunu diğer ülkelere kabul ettirdi⁹⁵.

⁹¹ Arslan, **Türkiye- Azerbaycan ilişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)** , s.144.

⁹² Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, II, s.289.

⁹³ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, II, s.289.

⁹⁴ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, II, s.289.

⁹⁵ Arslan, **Türkiye- Azerbaycan ilişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)** s.145.

13 Ekim 1921’de imzalanan Kars Anlaşması’nın maddeleri şunlardır;

“1-Türkiye Büyük Millet meclisi hükümeti ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Sovyet cumhuriyetleri hükümetleri, gerek anlaşan tarafların devlet topraklarına giren topraklarında daha önce egemenlik haklarını kullanmış olan devletlerle yapılan tüm anlaşmaları gerekse, Kafkaslar-ötesi cumhuriyetlerine ait olarak üç devletle yapılmış olan tüm anlaşmaları hiç olmamış ve geçersiz sayar. Şurası açıktır ki, 16 mart 1921 (1337) tarihinde Moskova’da imzalanmış olan Türk-Rus antlaşması’nın bu maddenin kapsamına girmeyeceğini, taraflar kendi arasında tespit edilmiştir.

2-Taraflar, diğer tarafa zorla kabul ettirmek istenen herhangi bir barış anlaşmasının başkaca uluslar arası sözleşmeleri kabul etmemekte kendi aralarında mutabık kaldılar.

3-Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri hükümetleri; kapitülasyon rejiminin ne herhangi bir ülkenin özgür ulusal gelişmesi ne de egemen haklarını yürürlüğe konması ve uygulanmasıyla bağdaşmayacağını kabul ederek, böyle bir rejimle ilgili her türlü işlem ve hakları geçersiz ve hükümsüz sayar.

4-Türkiye’nin kuzeydoğusu (Rus Genelkurmayının 1/210.000 ölçekli, 1 parmak, 5 verstlik mesafe haritasına göre) Karadeniz kıyısında bulunan sarp köyünden başlayan Hadisman dağından geçen, Şavşat dağı ile kanlıdağ arasında arasındaki su bölümü çizgisi ile belirlenir, bu hat daha sonra eski kuzey Ardahan ile Kars sancaklarının idari sınırını izler, Arpaçay ve Aras ırmaklarının vadi yolu boyunca uzanır, Aşağı karasu ırmağı ağzına varır (sınırların ve sınırla ilgili sorunların ayrıntılı tanımı ek 1 ve ek 2’de ve iki anlaşan tarafın imzaladığı ekli haritada bulunur. Anlaşma metni ile harita arasında bir fark görülürse, esas olarak metindeki tanım kabul olunur.

Ayrıntılı olarak sınırın tespiti ile sınır işaretlerinin yerleştirilmesi sınırın araziden geçirilmesi işi, üye sayısı eşit olan tarafın karma sınırı tespit komisyonu tarafından uygulanacaktır, buna RSSFC temsilcisi de katılacak.

5-Türkiye hükümeti ile Ermenistan ve Azerbaycan Sovyet Hükümetleri bu anlaşmaya bağlı ve ek III’te belirlenmiş olan sınırlar çevresinde, Nahçıvan bölgesinin Azerbaycan’ın koruması altında özerk bir bölge sayılmasını kabul eder.

6-Türkiye, Gürcistan’a Batum şehri ve limanı egemenliğinin terk edilmesini kabul eder, Buna işbu anlaşmanın 4’üncü maddesinde gösterilmiş sınırın kuzeyinde

bulunan ve Batum eyaletinin bir kısmı sayılan topraklar da bağı olacaktır. Şu şartla ki:

1-Bu maddede gösterilmiş olan yerlerin nüfusu idari bakımdan tüm yerli özelliklerden yararlanacaktır, bu özellik her kesime kültür ve dini hakları sağlayacak ve halk, sözü geçen yerlerde, dilediği biçimde toprak yasası koyabilecektir.

2-Bu maddenin uygulanması, için işbu anlaşma imzalanır imzalanmaz, ilgili tarafların temsilcilerinden oluşan bir komisyon oluşturulacaktır.

7- Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti Hükümeti ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, sınır bölgelerinde yaşayan halka sınırı geçmesinde, gümrük, polis ve sağlık kuralları uymak şartı ile her türlü kolaylığı gösterecekler, sözü geçen kural karma komisyon tarafından saptanacaktır.

8-Gürcistan Sovyet sosyalist cumhuriyeti ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, iki ülkenin sınır boyu bölgelerinde yaşayan haklar için sınırın ötesinde bulunan yazlık yaylar ve kışlık otlak yerleri ile yaylalardan yararlanma hakkını tanıdılar.

Sınırı geçmek için gümrük, polis kontrolü ve sağlık kontrolü kuralı ile başkaca alınacak önlemler karma komisyon tarafından tespit edilecektir.

9-Boğazların açılması ve bütün ulusların ticari gemilerin bu boğazlardan serbestçe geçmeleri için, Türkiye ve Gürcistan Karadeniz ve Boğazların uluslararası statüsünün son hazırlığı, bu denizde kıyası olan devletlerin temsilcileri tarafından düzenlenecek konferansa bırakılmasını kabul ediyorlar, şu şartla ki konferansın alacağı karardan Türkiye'nin tam egemenliğine, güvenliğine ve başkenti olan İstanbul şehrine her hangi bir zarar vermesi konusunda anlaşılır.

10-Bağıtlı taraflar kendi topraklarında, karşı tarafın hükümetine ya da diğer tarafın devlet topraklarının bir kısmına göz diken veya karşı tarafla çatışmaya hazırlanan herhangi bir örgüt yada grubun bulundurulmasını karşılıklı olarak taahhüt ederler. Şurası da açıktır ki, söz konusu edilen Türk devlet toprakları deyiminden, bu maddede Türkiye Büyük Millet Meclisi askeri ve sivil yönetiminde bulunan bütün topraklar anlaşılır.

11-Karşı tarafın devlet topraklarında bulunan her iki bağıtlı tarafın vatandaşları, buldukları ülkenin yasalarından doğan hak ve mükellefiyetine tabidir; şu var ki, yalnız milli savunma hizmetlerinden bu vatandaşlar muaf tutulacaktır.

Bu madde hükümleri dışında bir de aile hakkı, miras hakkı ile çalışma yetkisi kalacaktır. Bu haklar özel bir anlaşma yoluyla çözümlenecektir.

12- Bağlıklı taraflar, her iki bağıtlı tarafın vatandaşlarına karşı kendi topraklarında buldukları müddetçe azami derecede iyi niyetle davranılması ilkesini uygulamayı kabul ederler.

Bu madde, Sovyet Cumhuriyetlerinin kendi topraklarında bulunan Sovyet Cumhuriyetleri Birliği vatandaşlarına ve Türkiye'nin, bağılaşığolan devletlerin Müslüman vatandaşlarına uygulanmaz.

13-1918 yılına kadar Rusya'nın bir bölümünü oluşturan ve bugün Türkiye egemenliğine geçmiş olan topraklarda yaşayan herkez dilediği zaman Türk vatandaşlığından çıkıp Türkiye'yi serbestçe terk ederek eşyasını, malını mülkünü veya bunların değerini beraberinde götürebilir.

Aynı şekilde egemenli Türkiye tarafından Gürcistan'a terk edilmiş devlet topraklarında yaşayanlar, Gürcü vatandaşlığından çıkıp serbestçe ülkeyi terk ederek yanlarına bütün eşya, mal ve mülkünü ve bunun bedelini alabilir.

Yukarıdaki maddede sözü geçen nüfus, sözü geçen devlet topraklarını terk edeceklerini gerekli şekilde bildirdikleri andan itibaren bir aylık süre ile askerlik görevinden muaf tutulacaklar.

14- Bağlıklı taraflar, bu antlaşmayı imzaladıkları günden başlamak üzere altı ay içinde 1918-1920 arası savaşlarda göç edenler konusunda özel sözleşmeler imzalamayı üstlenirler.

15- Bağlıklı taraflar, bu anlaşma imzalanır imzalanmaz, Kafkas cephesindeki askeri harekattan doğmuş suçlar ve yasadışı hareketlerinden dolayı mahkum edilmiş karşı tarafın vatandaşların genel af ilan etmeyi kabul ve taahhüt ederler.

16-Bağıtlı taraflar, bu anlaşmanın imza tarihinden başlamak üzere iki ay içinde karşı tarafın devlet topraklarında bulunan asker ve sivil tutsakların karşılıklı iade edilmesini kabul ederler.

17-Bağıtlı taraflar, ülkeleri arasındaki temasların sürekli olmasını sağlamak amacıyla, karşılıklı bir anlaşma yaparak demiryolu, telgraf ve diğer ulaşım araç gereçlerinin tamamlanması ve geliştirilmesi için gerekli bütün önlemleri alacak ve gerek yolcu gerekse malların gecikmelerine yer vermeden serbestçe geçişini sağlayacaktır.

Ancak, gerek yolcu gerekse malların giriş çıkışı konusunda bağıtlı tarafların kendi ülkelerinde tespit edilecek kurallara aynen ve harfiyen uyulacaktır.

18-Bağıtlı taraflar arasında dostluk ilişkilerin sağlanması için bütün ekonomik, mali ve diğer sorunların saptanması ve ticari ilişkilerin kurulması amacı ile, işbu anlaşma imzalanır imzalanmaz, her iki tarafın temsilcilerinden oluşan Karma komisyon Tiflis'te toplanacaktır.

19-Bağıtlı taraflar bu anlaşmanın imza tarihinden başlamak üzere üç ay içinde konsolosluk anlaşmasının imzalanmasını taahhüt eder.

20- Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye arasında imzalanan bu anlaşma onaya tabidir⁹⁶.

Kars Andlaşmasıyla Moskova Andlaşması teyit edildi. Şark dostluğu açıldı⁹⁷. Bu andlaşmaların ardından Kâzım Karabekir'e Tebrik telgrafları geldi⁹⁸. Bölgede Adliye teşkilatı kurularak bölgeye gönderilen memurların maaşları arttırıldı⁹⁹.

Bu anlaşma gereğince, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri, Türkiye ile ilgili olan ve TBMM tarafından onaylanmayan hiçbir, uluslar arası sözleşmeyi kabul etmeyeceklerini taahhüt ettiler. Türkiye deyimi ile, 28 Ocak 1920'de (1336) kabul edilen Misak-ı Millî sınırı kastedilmiştir.

Konferansa katılan hükümetler meclisleri tarafından onaylanmayan antlaşmaları karşılıklı olarak tanımayacaklarını vaat ettiler.

Moskova Antlaşması ile Kuzeydoğu sınırimız bugünkü şeklini aldı. Yine bu antlaşma ile Misak-ı Millî sınırları içinde olan Evliye-i Selâse'nin büyük bir kısmı kurtarıldı.

⁹⁶Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, s.30

⁹⁷ TBMM CZ, III, s.248

⁹⁸ TBMM CZ, VI, s.430

⁹⁹ TBMM CZ, X, s.230

III. BÖLÜM

TBMM I. DÖNEM KARS MİLLETVEKİLLERİ'NİN FAALİYETLERİ

3.1. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı ve Elviye-i Selâse Sorunu

3.1.1. TBMM Açılmadan Önceki Gelişmeler ve Milletvekili Seçimleri

İstanbul'un İtilaf Devletleri'nce işgal edilmesi üzerine, 18 Mart'ta Mebusan Meclisi tatil edildi. Beklenen bu karar üzerine, Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemal Paşa, 19 Mart 1920'de seçim tebliğini yayınladı¹⁰⁰. Kolordu Kumandanlıklarına, vilayetlere ve müstakil livalara gönderilen telgrafın içeriği şöyleydi;

“1-Ankara'da salahiyet-i fevkaledede malik bir meclis, umur-ı milleti tedvir ve murakebe etmek üzere içtima edecektir.

¹⁰⁰Yavuz Arslan, **TBMM Hükümeti, Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu, (23 Nisan 1920-30 Ekim 1923)**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2001, s.16

2-Bu meclise aza olarak intihab olunacak zevat meb'usan hakkındaki şerait-i kanuniyeye tabidir.

3-İntihabatta livalar esas ittihaz edilecektir.

4-Her livadan beş aza intihab olunacaktır

5-Her liva, kazalarından celbedeceği müntehibi sanilerinden ve merkez-i liva müntehib-i sanilerinden ve liva idare ve belediye meclisleriyle liva müdafaa-i hukuk heyeti idarelerinin ve vilayetlerde merkez-i vilayet belediye meclisinden ve sanilerinden mürekkebe bir meclis tarafından aynı günde ve aynı celsede icra edilecektir.

6-Bu meclis azalığına her fırka, zümre ve cemiyet tarafından namzet gösterilmesi caiz olduğu gibi her ferdin bu mücahede-i mukaddeseye fiilen iştiraki için müstakilen namzettğini istediği mahalde ikna hakkı vardır.

7-İntihaba her mahalın en büyük mülkiye memuru riyaset edecek ve Selaet-i intihaptan mes'ul olacaktır.

8-İntihap, rey-i hafi ve elkseriyet-i mutlaka ile icra ve tasnif-i ara meclisin içlerinden intihap edeceği iki zat tarafından, fakat huzur-ı mecliste ifa edilecektir.

9-İntihap neticesinde, bilumum azanın imza ve zat mühürlerini muhtevi 3 nüsha mazbata tanzim olunacak. Bir nüshası mahalinde alıkonularak diğer iki nüshasının biri intihap olunan zata tevdi ve diğeri meclise irsal olunacaktır.

10-Azaların alacakları tahsisat, bilahare meclisce takarrur ettirilecektir. Ancak azimet harcirahları intihap meclislerinin masarif-i zaruriye hesabıyla takdir edeceği miktar üzerinden, mahalleri hükümlerince temin olunacaktır.

11-İntihabat nihayet on beş gün zarfında eksi yetle Ankara'da içtimai temin edilmek üzere itmam olunarak azalar tehrik ve netice azanın isimleriyle birlikte derhal isdar edilecektir.

12-Telgrafın saati vusülü bildirilecektir”¹⁰¹.

1920 seçimleri 1908'de yayınlanan kanuna göre yapıldı. Yürürlükte olan Kanuni Esasi'ye göre düzenlenen “İntihabı Mebusan Kanun lâyihası” (Milletvekili

¹⁰¹ Atatürk, **Nutuk**, I, s.422

Seçim Kanunu) 20 Eylül 1908'de Takvim-i Vakayi de yayınlandı¹⁰². Buna göre 66 seçim çevresinden 349 milletvekili seçilmiş olup İstanbul Mebusan Meclisi'nden (Malta'dan gelenler dahil) gelen 88 milletvekili ile sayı 437 ye ulaşmıştır. Ancak 34 milletvekili meclise katılmadan istifa ettiğinden 1. Dönem toplam Milletvekili sayısı 403'tür.

Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mart 1920'deki seçim yönergesinden sonra İstanbul'dan Ankara'ya akın akın insanlar gelmeye başladı. Anadolu'da ise seçim çalışmaları kesintisiz sürüyordu. 29 Mart'ta Sivas, Kayseri, Tokat, Yozgat, Kastamonu'da seçimi tamamlamış ve milletvekilleri Ankara'ya hareket etmişlerdi. Kars'tan ilk aşamada seçimler yapılamadığı için Ankara'ya milletvekilleri gönderilemedi¹⁰³. Bütün yurttaki yapılan seçim çalışmalarına rağmen, Heyeti Temsiliye'nin yurttaki tam etkin olamaması kitle iletişim araçlarının yetersizliği, İstanbul Hükümeti'nin olumsuz tutumu ve İtilaf Devletleri'nin baskıları seçimlerin yapılmasını olumsuz yönde etkiledi. Ankara'nın gerçek gücünü idrak edemeyen bazı idareciler de seçimlerin yapılması konusunda güçlük çıkardı. Tunceli (Dersim), Malatya, Elazığ, Konya, Diyarbakır ve Trabzon bunlar arasındaydı. Bu bölgelerde

¹⁰² Milletvekili seçim kanununun Takvim-i Vakayi de yayınlanan şekli aynen şöyledir: a) Her sancak (liva) bir seçim çevresi olup 50.000 erkek nüfus için bir milletvekili seçilmesi b) 25 yaşını dolduran ve devlete az çok vergi veren Osmanlı uyruğundaki kişilerin kanunda belirtilen yasaklar dışında seçme hakkı olduğu, hangi din ve mezhepten olursa olsun Osmanlı Devleti uyruğundaki kişilerin Osmanlı sayıldığı c) seçimler 2 dereceli olarak her (500) birinci seçmenin bir ikinci seçmen seçip, milletvekillerinin, kanunda oluşumu gösterilen Teftiş kurulları gözetiminde bu ikinci seçmenler tarafından seçilmesi d) Milletvekili seçilmek için (30) yaşında olması

Belirtildiği halde Heyet-i Temsiliye'ni 19 Mart 1920 tarihli seçim talimatında, mevzuatın seçmen oranı, seçmenler, seçim kurulları ve seçilme yaşı hakkındaki hükümleri bir yana bırakılarak

aa) Seçimlerde aynı şekilde livalar esas tutulmakla beraber nüfus bahis konusu olmaksızın her livadan 5 üye seçilmesi

bb) Seçimlere Müslüman olmayanların katılmaması, oy vermek için vergi yükümlüsü olup olmadığının aranmaması

cc) Milletvekilleri seçiminin yalnız ikinci seçmenler tarafından değil bunlara katılacak Genel Meclis ve Belediye Meclisi üyeleri ve müdafaayı Hukuk Cemiyeti Merkez veya idare heyeti üyelerinden oluşan bir kurul tarafından aynı günde ve aynı oturumda yapılması

dd) Meclis üyeliği için her parti, dernek yada topluluğun aday gösterilebilmesi ve herkesin bağımsız olarak adaylığını koyabilmesi (Seçimde yaş kaydı aranmamış, 30 yaşından küçük 11 kişi milletvekili seçilmiştir.

cc) Seçimlerin en geç 15 gün içinde, çoğunluğun Ankara'da bulunmasını sağlayacak şekilde tamamlanması kabul edilmiş ve işlemler ilgili makamlarca bu şekilde yürütülmüştür. (Çoker, **TPT**, I, s.39)

¹⁰³ Refik Turan, "İlk Türkiye Büyük Millet Meclisine Girenlerin Özellikleri", I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış konuşmaları – Bildiriler), **Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu**, 1994, s.1061-1065

seçim çalışmaları komutanların çabalarıyla yapılabildi. Bir kısım komutanların kuşku duyarak, Ankara yerine, İstanbul'la bağlantı kurarak oradan emir almak istemeleri seçimlerin gecikmesinde etkili oldu¹⁰⁴.

Seçimin bir özelliği de milletvekili adaylığı için belirlenmiş kuralların olmamasıydı. Bazı adaylar, kendi kendilerine adaylıklarını koymuş ayrıca aday olmayan veya seçilse bile Anakara'ya gitmeyi düşünmeyen kişilerin de seçildiği görüldü¹⁰⁵.

Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde seçim yapıldıktan sonra Dahiliye Vekili tarafından İcra Vekilleri Heyetine çekilen telgrafla seçimlerin yapıldığı bildirildi. Telgrafta şunlar dile getirildi.

*“8 Ağustos 339 tarihli 65822/2897 numaralı tezkireye zelildir. İntihabatı icra ve ikmal eden vilayet ve livalardan icra-i vürud eden mazbata intihabiyenin dahi melfufliyet mucibince Meclis-i Ali Riyaset-i Celilesine takdim olduğu arz olunur efendim”*¹⁰⁶.

3.1.1.1.Kars'taki Seçimler

II. Doğu Harekatından sonra Kars'ın Anavatana katılması ile bu bölgede seçim yapılarak temsilcilerinin Ankara'ya gönderilmesi kararı alındı. Bu konuyla ilgili olarak Şark Cephesi Komutanı Kazım Karabekir'in 10/12/36'da Dahiliye Vekaleti'ne çektiği telgrafta konuyla ilgili olarak şunları dile getirdi:

*“Kars havalisinin Anavatana iltihak etmeleri dolayısıyla Büyük Millet Meclisinde bu havalı müisüllülerininde bulunması tabi ve kanunidir. Tensip buyurulduğu takdirde hemen bu muntıkada intihabat yapılarak Büyük Millet Meclisi azalarının intihap ve Ankara'ya i'zam edileceği maruzdur”*¹⁰⁷.

28/02/37 ve 1/02/37 tarihleri arasında Kazım Karabekir tarafından TBMM Dahiliye Vekaletine çekilen telgrafta Kars'ta nüfusa göre üç tane mebus seçilebileceği söylendi. Telgraf şu şekildedir;

“Hali hazırda Kars'ta tesbit edilmiş yüzonbin nüfus vardır. Öteye beriye dağılmış halkta peyderpey yurtlarına geliyorlar. Nüfusa nazaran şimdilik Kars'ta

¹⁰⁴ İhsan Güneş, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı**, Eskişehir, Kültür Yayınları, 1997, s.62

¹⁰⁵ Arslan, **TBMM Hükümeti**, s.18

¹⁰⁶ BCA/030/10 74 482 27

¹⁰⁷ BCA/ 30.18.1.1/2.28.10

ancak üç mebus çıkabilecektir. Gerek Kars ve gerek Ardahandan beşer mebus intihabı İslam nüfusunun küşafetini göstereceğinden faydalı telakki olunur. Mezkûr livaların kaç mebus intihaba müsaade buyurulması ve Ardahan intihabatına başlamak üzere emir ve talimat verilmesi rica olunur¹⁰⁸ .”

Başlangıçta her şehirden 5 mebus seçilmesine karar verilmesine rağmen daha sonra yukarıda da belirtildiği üzere nüfusa göre mebus seçilmesine karar verildi. Bu konudaki kararname şu şekildedir;

“İmzalı misülli Kars livasından dahi 5 mebus intihabı hakkındaki Kars mebusu Ali Efendi ve rüfekasının 20/02/37 tarihli telgrafnamesi ile Kars ve Ardahan sancakları mebus miktarının tayini hakkında Dahiliye Vekaletinin 2 Mart 337 tarihli 15549/449 numaralı tezkiresiyle merbut Şark Cephesi kumandanlığının 28/02/37 tarihli şifre mahlulu sureti İcra Vekilleri Heyetinin 20/02/37 tarihindeki içtimanda Karait alınarak her livadan 5 mebus intihabı emvali ilga edilmiş olduğundan mevki ve meriyette olan nisab-ı Mezakire-i Kanuniye tevfiken miktar nüfusa nazaran intihabı zaruri bulunduğu mahaline tebliğ edilmek üzere keyfiyetin Dahiliye Vekaletine iş’ar kararı geri olunmuştur”¹⁰⁹.

3.1.2. Milletvekillerinin Sosyo- Ekonomik ve Eğitim Düzeyleri

3.1.2.1. Milletvekillerinin Sosyo- Ekonomik Durumları

TBMM’nin sosyo-ekonomik yapısı bir bakıma toplumun yapısını ortaya koymaktadır. Toplumun sözcüleri belirli düşüncülerde birleşip toplumu esenliğe çıkarmak durumundadır. Meclisin sosyo-ekonomik durumunu belirlerken çeşitli sorunlarla karşılaştı. Bunlardan en önemlisi meslekler arasındaki geçişkenliktir. Bazı milletvekillerinin birden fazla işle uğraştığı görüldü. Bu tür sıkıntılara rağmen milletvekillerinin sosyo-ekonomik durumunu şöyle ortaya koyabiliriz;

Meslekler	Milletvekili Sayısı
A-Serbest Meslek Sahipleri	102
B-Devlet Memuru.....	133
C-Asker.....	52
D-Din Adamı.....	32
E-Seçimle Gelenler.....	4
F-Aşiret Reisi.....	7
G-Teknik Eleman.....	4

¹⁰⁸ BCA/ 30.18.1.1/2.28.10

¹⁰⁹ BCA/30 18.1.1/2.39.15

H-Sağlıkçı.....	16
I-Reji Görevlisi.....	2

Mesleklerin Yaş Grubuna Göre Dağılımı

Meslekler	Yaş Grupları						
	20	30	40	50	60	70	Belirsiz
Serbest Meslek Sahipleri	2	41	38	17	2		
Devlet Memuru	1	80	59	28	5	1	2
Din Adamı		6	12	8	5		1
Seçimle Gelen	1	3	15	8	2	1	
Teknik Eleman		4					
Sağlıkçı		9	7	2 ¹¹⁰			

Meclis üyelerinin yaşları tesbit edildiğinde 312 üyenin yaş ortalaması 43'tür. Yine bu üyelere 47 kişi kırk yaşın altında bulunuyordu. Bilindiği gibi başta Mustafa Kemal Paşa'nın yaşı 38 idi. Meclisin en yaşlı üyesi Sinop Milletvekili Şerif Bey 75 yaşında, en genç üyesi Trabzon Milletvekili Hafız Mehmet Bey 27 yaşında idi¹¹¹.

3.1.2.2. Milletvekillerinin Eğitim Düzeyleri

Meclisin eğitim düzeyi incelendiğinde çeşitli kurumlarda yetişen milletvekillerine rastlanmaktadır. Mecliste 228 yüksek eğitim, 94 orta öğretim, 21 meslek ve özel eğitim kurumlarından mezun milletvekili bulunmaktadır. Bu durum bize o zamanın koşullarına göre meclisin eğitim durumunun normalin üstünde olduğunu ifadesiydi.

Meclise baktığımız zaman İptidai Mezunu 2, Rüştüye mezunu 65, İdadi mezunu 23, Sultani mezunu 6, kolej mezunu 155, Medrese mezunu 73, Özel Okul mezunu 11, Meslek Okulu 10 kişi bulunmaktaydı¹¹².

¹¹⁰ Güneş, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920- 1923)**, s.82

¹¹¹ Turan, "İlk Türkiye Büyük Millet Meclisine Girenlerin Özellikleri", s.1061-1065

¹¹² Güneş, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920- 1923)**, s.88

3.1.3. TBMM'nin Açılışı

TBMM, 23 Nisan 1920'de toplandı. Mecliste açılış konuşmasını en yaşlı milletvekili olan Sinop Milletvekili Şerif Bey yaptı. Şerif Bey'den sonra Mustafa Kemal söz alarak "Bu meclisin yeniden seçilmiş ve seçilecek mebuslardan kurulduğunu ve hepsinin aynı sıfat ve yetkilerle görev yapacaklarını" açıkladı¹¹³.

TBMM'nin kaç mebustan oluştuğu hakkında farklı rakamlar ortaya atılmıştır¹¹⁴. Belirtilen sayıların birbirinden farklı olması bir çok nedene bağlanabilir.

"-TBMM üyelikleri için yapılan seçimler dönemin olağanüstü koşulları nedeniyle aynı anda yapılamamış, seçimlerin tamamlanması uzun bir süre almıştı.

-Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mart 1920 tamimi gereğince nüfus büyüklüklerine bakılmaksızın her livadan beşer mebus seçilmesi öngörülürken, bazı livalarda hiç seçim yapılamamış, bazılarında ise 5 yerinde daha az sayıda mebus seçildi.

-Seçimden sonra birçok Mebus görev kabul etmeyip Meclis'e katılmadan istifa etmiş, bazıları da uzun süre izinsiz olarak Meclis'e katılmadığından, farklı tarihlerde Mebusluktan düşünölmüştür. Boşalan üyelikler için bazı livalarda yeni seçim yapılırken bazılarında yapılamamıştır.

-Bazı mebuslar ya seçimin ardından, daha TBMM'ne katılmadan yada katıldıktan bir süre sonra vefat etmiştir. Bu mebuslardan boşalan üyelikler için yine bazı seçim bölgelerinde yeni seçim yapılmış, bazılarında yapılmamıştır.

-Kendilerine TBMM'ne katılma çağrısı yapılan İstanbul Meclis-i Mebusan üyelerinin bir bölümü Ankara'ya gelirken bir bölümü bu çağrıya uymayıp Ankara'ya gelmemişti"¹¹⁵.

Bu nedenlerle Meclis üyelerinin sayısı uzun süre belirsiz kalmış, bir yandan yeni katılmalar, bir yandan da vefat ve istifalar sürmüştür. 5 Eylül 1920'de çıkarılan Nisab-ı Müzakere Kanunu'nu izleyen günlerde milletvekili sayısına ilişkin

¹¹³ Arslan, **TBMM Hükümeti, Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920-30 Ekim 1923)**, s.16

¹¹⁴ Ali Fuat Cebesoy'a göre 337, Mahzar Müfit Kansuya göre; 437 yine o dönemde İstanbul milletvekili olarak görev yapmış olan Yeni bahçeli Ahmet Şükrü'ye göre; 537 Adana mebusu Damar Arıkoğluna göre; 381'dir. Dönemin milletvekillerinin yanında sonradan konuyu araştıranların verdiği sayılarda farklıdır. Yılmaz Altuğ'a göre; 383, Mahmut Goloğlu'na göre; 390, İhsan Güneş'e göre 378'dir. (Arslan, **TBMM Hükümeti, Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu**, s.21)

¹¹⁵ Ahmet Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet**, Ankara, İletişim Yayınları, 1994, s.87.

belirsizlik büyük ölçüde giderildi. Bu kanunun ardından, o güne kadar izinsiz olarak Meclis'e katılmayanların milletvekilliği sıfatı sona erdirildi.

Mebusan Meclis'i üyeleriyle ilgili 27 Eylül 1920'de kabul edilen kararla İstanbul'dan gelen mebusların TBMM'ye kabul edilmeleri uygulamasına son verildi¹¹⁶. Bu karar sayı belirsizliğinin giderilmesinde önemli bir adım sayılabilir.

Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1921'de ikinci toplantı yılını açarken yaptığı konuşmada TBMM'nin ikinci yıla 12'si Malta'da tutuklu, 68'i İstanbul Mebusanı Meclis'inden gelen, 270'i de olarak seçilen toplam 350 üyeye başladığını belirtmekteydi.¹¹⁷

Kars Mebusları İkinci toplantı yılında Meclis'e katıldılar. Kars Mebuslarından Ali Rıza (Ataman) Bey 6 Ekim, Cavid (Erdel) Bey 10 Temmuz ve Fahreddin (Erdoğan) Bey 12 Temmuz 1921'de TBMM'ne katıldı¹¹⁸.

3.2. Milletvekillerinin Faaliyetleri

3.2.1. Ali Rıza Ataman'ın Faaliyetleri

3.2.1.1. Hayatı

1884' (1300) te Kağızman'da doğdu. İsmail Bey'in oğludur. İlkokulu bitirdikten sonra babasının arazisinde tarım ve bahçecilik ile meşgul olmaya başladı¹¹⁹. 1905'ten sonra Çar yönetimine karşı Kafkasya'da filizlenen direniş hareketlerine katıldı. Gizli bir komite içinde Ruslar ve Ermenilerle çatıştı. 1914'te siyasi suçlu olarak Sibirya'ya sürüldü. 1917 İhtilali üzerine salıverilince memleketine döndü. Kars'ın Mondros Mütarekesi'nden sonra ikinci kez işgal edilmesi üzerine yeniden başlayan siyasî mücadelenin içinde yer aldı. 30 Kasım 1918'de toplanan "Kars Millî İslâm Şurası" ve 18 Ocak 1919'da teşkil edilen "Güney Batı Kafkas Geçici Hükümeti'nde" görev aldı. ve 25 Mart 1919'da "Güney Batı Cumhuriyet Hükümeti'nde" Dahiliye Vekilliğini üstlendi.

Doğu Harekâtını takiben Kağızman Kaymakamlığına atandı. Kars, Ardahan ve Artvin'in Anavatana katılmasında hizmetleri oldu. TBMM 1. Döneminde Kars'dan Milletvekili seçildi. 6 Ekim 1921'de Meclise katıldı. Mecliste İç Tüzük

¹¹⁶ Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet**, s.88.

¹¹⁷ Kâzım Öztürk, **Atatürk'ün söylev ve Demeçleri**, I, Ankara, TTK, s.170.

¹¹⁸ Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet**, s.104

¹¹⁹ Ali Rıza Ataman, doğuştan atik ve idareci bir özelliğe sahipti. Kendisinden büyük olan abisi Mehmet Bey bile onun görüşlerini benimseyerek yanında yer aldı. (Sait Küçük, Araştırmacı Yazar, Kağızman, 18 Mayıs 2006)

Komisyonu'nda çalıştı. Dönem içinde biri gizli olmak üzere kürsüde 10 konuşma yaptı. 1 soru, 1 gensoru önergesi verdi ve bir kanun teklifinde bulundu. Dönem sonu memleketine dönerek tarım ve ticaretle meşgul oldu. 26 Haziran 1955'te Kağızman'da öldü. Evli, çocuksuz idi. Rusça bildiği resmî hâl tercümesinde yazılıdır. Nüfus kütüğünde adı Ali olarak kayıtlı bulunmakla beraber Meclisteki kayıtlar ve tutanaklarda adı Ali Rzaolarak geçmektedir.

3.2.1. 2. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti Kurulana Kadar ki Siyasi

Faaliyetleri

1876-1877 Osmanlı Rus savaşı'ndan sonra Elviye-i Selâse'de Ermeni zulmüne engel olmak için Türk halkı tarafından Mudafâa-i Milli Komitesi, Difaâ Partisi, Canbezâr ve Neşr-i Maârif Cemiyeti gibi teşkilatlar meydana getirildi. Bunlardan Neşr-i Maârif Cemiyeti'nin üyeleri arasında Ali Rıza Ataman da vardı¹²⁰.

Ali Rıza Ataman, Bakü'de kurulan Neşr-i Maârif Cemiyeti'nin bir şubesinin Kars'da açılması için büyük uğraşlar verdi. 1909'da açılan Neşr-i Maârif Cemiyeti'nin amacı adından da anlaşılacağı gibi eğitim ve öğretim de, Türk ve Müslüman ahalinin ilerlemesini sağlamaktı.

Ali Rıza Ataman'ın yardımlarıyla açılan Neşr-i Maârif Cemiyeti'nin ilk teşkilatı 51 kişiden oluşturuldu. Başkanlığına Gani Beyin seçildiği cemiyette İbrahim Bey, Ali Bey, Arif Ağa, Molla Muhittin görev aldı. Neşr-i Maârif Cemiyeti'nin Erivan, Nahçıvan, Oltu ve Iğdırda da şubeleri açıldı.

Cemiyetin şubelerinin açılmasından sonra, İbrahim ve Ali Beyler Kars Ardahan ve çevresindeki okulların eğitim kalitesini arttırmaya çalıştılar¹²¹.

I. Dünya Savaşı'nın başlarında Rus Yönetimi Kars ve çevresinde halkı mücadeleye yönlendiren 150'den fazla Türk'ü Rusya'nın çeşitli yerlerine sürgüne gönderdiler. Sürgüne gönderilenler arasında Ali Rıza Ataman da bulunuyordu. Ruslar özellikle aydın, ileri görüşlü, halkı etkileyecek kişileri göndererek halkın başsız kalmasına sebep oldular.

Rusya'da 1917 Mart ihtilalinden sonra çıkartılan af kanunu ile sürgüne gönderilen Türkler geri dönmeye başladı. Sürgünde donanımlarını arttıran

¹²⁰ Mudafâa-i Millî Komitesi, Difaâ Partisi, Canbezâr gibi teşkilatlar Rus ve Ermeni saldırıları karşısında Türk birliğini korumak maksadı ile kurulan teşkilatlardı. (Dayı, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**,s.19)

¹²¹ Dayı, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, s.20

vatanperver aydınlar, yurtlarına döndüklerinde Bakü İslam Cemiyeti'nin Elviye-i Selâse'deki temsilcisi ve üyeleriyle irtibat kurdular.¹²²

Kars Gizli İslam Komitesi, Bolşevik İhtilaliyle Kafkas Cephesi'nden çekilen Rus birliklerinin yerini doldurmaya çalışan Ermenilere karşı koymak için oluşturuldu. 1909'da kurulan Canbezâr teşkilatının devamı olup, aynı zamanda 5 Kasım 1918'de Kars'ta kurulan Milli İslâm Şûrası'nın çekirdeğini meydana getirdi¹²³.

Ali Rıza Ataman, Komite tarafından Kağızman'da görevlendirilerek komitenin bir şubesini açtı. Bu şube vasıtasıyla parası olmayan fakirlere zenginlerin yardımlarıyla silah dağıtıldı¹²⁴. Böylece Ermeni milisleriyle mücadele daha etkin hale getirildi.

Gizli İslam Komitesi, çalışmalarına devam ederken, Müslümanlar'ın geleceğini tayin için, 15 Nisan 1917'de Bakü'de Azerbaycan, Dağıstan, Şimâl ve Cenub-i Garbî Kafkas Müslümanlarının katılımıyla "I. Kafkas Müslümanları Kongresi" toplandı. Bu kongrede Kars ve Batum vilayetleri ile Ahıska ve Ahılkelek havalisi temsilcileri tarafından biri Azğur'da, diğeri Ahıska'da iki kongrenin toplanmasına karar verildi. Bu kongrelerde Kafkasya'nın birleşmesi, okullar dil ve hudut konularında da kararlar alındı¹²⁵.

Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi Kafkasya'da büyük bir yankı yaptı. Bolşeviklere yönelik tepkileri azaltmak için 15 Kasım 1917'de "Rusya Halkları Beyannamesi'nde "*Rusya da yaşayan bütün milletlerin eşit ve egemen oldukları ve Rusya'dan ayrılarak, bağımsız hükümetler kurma hakkı da içinde olmak üzere, kendi mukadderatlarını seçme hakkının kabul edildiği belirtiliyordu. Bildirilere rağmen bölgede Bolşeviklere karşı olan tepki azalmamış hatta kısa bir zaman sonra Bolşeviklere karşı Ermeni, Azeri ve Gürcüler beraber hareket etmeye başladılar*¹²⁶. 3 Aralık 1917'de Rusya ve bütün Dünya Müslümanlarına hitaben yayınlanan bildiride "*Dinleriniz, gelenekleriniz Milli kültürel müesseseleriniz her türlü*

¹²² Dayı, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, s.31

¹²³ TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu ile Türkiye Bankalar Birliği, **Anadolu ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası**, s.22

¹²⁴ Erdoğan, **Türk Ellerde Hatıralarım**,s.160

¹²⁵ Dayı, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**,s. 33

¹²⁶ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**,III/4, Ankara, TTK, 1991, s.93

saldırıdan korunacaktır. Millî yaşayışınızı istediğiniz gibi düzenleyiniz, bu sizlerin hakkıdır”. deniliyordu¹²⁷.

Baskıların azalması ve mahalli yönetime katılımın serbestleşmesi üzerine Kasım 1917’de Kars İslam Komitesi, çalışmalarını açıktan yapmaya başladı. İhtilâlden sonra Kars’ta bir Halk Hükümeti kurulunca Ali Rıza Ataman hükümette Kağızman’ı temsil etmeye başladı¹²⁸.

Bolşevikler iktidarı ele geçirdikten sonra Kafkasya’nın idaresinden sorumlu olacak şekilde Tiflis’te Maverâ-yı Kafkas Komitesi oluşturuldu. Komite, Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesini kabul etmediğinden parti örgütlerinin de katılımıyla gerçekleştirdiği toplantıda Güney Kafkasya için ayrı bir idare oluşturulmasına karar verildi. Böylelikle komite, 23 Şubat 1917’de “Maverâ-yı Kafkas Komiserliği” adını aldı. 28 Şubat 1918’de bir “Diyet Meclisi (Seym)” vücuda getirildi. Menşevikler iki komitede de hakimiyeti ellerinde tutuyorlardı. Komiserlik 4 Aralık 1917’de aldığı bir kararla kuruluş gayesini merkezi hükümetin yokluğuna dayandırıyordu¹²⁹.

Kars valisi seçilmiş olan Ali Kantemiroğlu Kars temsilcisi, Ahıskalı Osman Server Bey de Ardahan temsilcisi olarak Seym’e katıldılar. Bu dönemde Ali Rıza Ataman, kardeşleriyle Kağızman ve Kars’ta Türk halkını silahlandırarak Ermeniler’in muhtemel saldırılarına karşı koymaları için hizmet ediyordu¹³⁰.

Ali Rıza Bey ve arkadaşları Ermeniler’in Elviye-i Selâse bölgesindeki Türkleri yok etme faaliyetlerine karşı 40 yıldır askerlik yapmayan en basit silahlarını kullanamaz hale düşen Türk halkının, bilincini uyandırarak halkın silahlanmasını sağladılar. Sarıkamış ve Kars’taki Rus askeri depolarındaki cephanelerin Ermeniler tarafından alınmasını engellediler. Nüfusça çok olduklarını isbatlamak maksadıyla harekete geçerek Kars İslâmları Askeri Meclisi’ni kurmaya karar verdiler¹³¹. 30- 31 Ocak 1918’de Kars’ta düzenlenecek kongreye bütün Elviye-i Selâseliler davet edildi. Böylece kongreye sancak ve kazalardan 300 kadar temsilcinin katılımı sağlandı¹³².

¹²⁷ Yeresimos, *Türk ve Sovyet İlişkileri*, s.35

¹²⁸ Dayı, *Elviye-i Selâse’de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*,s. 33

¹²⁹ Ural, *Vilâyât-ı Şarkîye’de Mondros Mütarekesi’nin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü*,s.75

¹³⁰ Dayı, *Elviye-i Selâse’de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*,s.35

¹³¹ Mehmet Sait Dilek, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti Dahiliye Nazırı Ali Rıza Ataman*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , 2001), s.31

¹³² Erdoğan, *Türk Elleri Hatıralarım*, s.163

Ali Rıza Ataman, Kongrede faal görevler aldı¹³³. Kongre, 30 Ocak 1918 günü başkan Karaşarlı Ali Rıza Beyin konuşmasıyla açıldı. Karaşarlı Ali Rıza Bey'den sonra Ali Rıza Ataman'da kongrede söz alarak Türk milletinin istiklâline kavuşması için herkesin elinden geleni yapması gerektiğini söyledi. Kongre esnasında 2 Rus askeri kongre başkanlığına başvurarak Kars müstahkem mevkiinde bulunan bir miktar silahı Türklere vermek istediler. Karaşarlı Ali Rıza Bey, bu iş için Ali Rıza Ataman ve Fahrettin Erdoğan'ı görevlendirdi. Ali Rıza Ataman ve arkadaşları Ruslardan aldıkları cephaneleri önce Kars'a daha sonrada Cilavuz'a naklederek depoladılar¹³⁴.

Sarıkamış'ta bulunan Türk esirlerinin kurtarılması için büyük çaba sarfedildi. Kars'ın Pozatlı köyünde Blikof İbrahim Bey, esir başına bir lira ödenmesi suretiyle 30 kişinin serbest bırakılmasını sağladı. Türk esirleri, Asboğa köyüne gelerek oradan Oltu'daki Milli teşkilatlanmaya girmek isteyenler Oltu'ya, Ali Rıza Ataman'ın Kağızmandaki milis teşkilatına girmek isteyenler ise Kağızman'a gönderiliyordu. Bunların toplamı bin kişi civarındaydı¹³⁵.

3 Mart 1918'de Brest Litovsk Antlaşması'nın 4. Maddesine göre; Ruslar, işgal ettikleri Elviye-i Selâse'yi boşaltacaklardı ve bölgede halk oylaması yapılacaktı¹³⁶. Rus ordusu, geri çekilirken yerlerine bıraktıkları Ermeni çeteleri ile Türkler arasında kanlı çarpışmalar başladı. Türk ordusu, Türkleri kurtarmak ve bölgede asayişsizliğe son vermek amacıyla 12 Şubatta harekâta başladı. 13 Şubat'ta Erzincan'ı, 22 Şubat'ta Nenehatun'u, 26 Şubat'ta, Aşkale'yi, 12 Mart 1918'de de Erzurum'u kurtardı¹³⁷. Türk ordusu Elviye-i Selâseye doğru ilerlerken bölgede Ali Rıza Ataman'ın emrindeki milisler Ermeni kuvvetlerine karşı büyük bir mücadeleye devam ederek halkın can mal güvenliğini korumaya çalıştı¹³⁸.

Türk Ordusu, Erzurum'u ele geçirdikten sonra doğuya doğru ilerlemeye devam etti. 14 Mart'ta Hopa'yı, 16 Martta Horasan'ı, 17 Martta Narman'ı, 25 Martta

¹³³Dayı, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, s.35

¹³⁴Dilek, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti Dahiliye Nazırı Ali Rıza Ataman**,s.33

¹³⁵Erdoğan, **Türk Ellerde Hatıralarım**,s.164

¹³⁶ Akdes Nimet Kurat, "Brest Litovsk Müzakereleri ve Barışı", **BELLE TEN**, XXXI/121-124, (Ankara, 1967), s.376-413

¹³⁷ Karabekir, **Kazım Karabekir'in kaleminden Doğu'nun kurtuluşu**, s.69,100, 108, 146

¹³⁸ Yusuf Hikmet Bayur, "Birinci Genel Savaşın sonra Yapılan Barış ve Antlaşmalarımız", **BELLE TEN**,XXIX/116, (Temmuz, 1965), s.500- 516

Oltu'yu, 26 Martta Borçka'yı, 27 Martta Artvin'i 30 Martta Ardanuç'u 1 Nisan'da Ardahan'ı 4 Nisan'da Posof'u 5 Nisan 1918'de ise Sarıkamış'ı kurtardı¹³⁹.

Kâzım Karabekir Sarıkamış'a ulaştığında Ermeni mezalimini durdurmak için 5 Nisan 1918'de Kağızman'ın kurtarılması yönünde emir verdi. 6 Nisan 1918'de harekât planı belirlendi. Plana 36. Tümen Karakurt-Mescitli mıntukasında (Bir Alayı Karakilisede) istirahat için konaklayacak süvari bölüğü ve Ali Rıza Bey önderliğindeki milislerle Kağızman'a girilecekti¹⁴⁰. Bu planlar yapılırken Kağızman'daki Ali Rıza Ataman'ın milis kuvvetleriyle Ermeniler arasında büyük bir mücadeleler vardı. Ermeniler 36. Tümen müfrezesi'nin Kağızman üzerine geleceği haberini aldı. Ermeniler'in ileri gelenleri Türkler'in güvendiği Feyzullah Beyzade Mustafa Bey'i çağırarak; *"Kağızman'da kan döktürmeyelim, bizler şimdi sizleri koruyalım, Türkler geldiği vakitte siz bizi koruyun"* diye söz aldı. Bir gün tehlike var bahanesiyle 125 Türk'ü Mustafa Beyde beraber olmak üzere camiye doldurarak Ali Rıza Bey ve yanındakilerin silahlarını teslim etmelerini istediler. Ali Rıza Ataman bunun bir tuzak olduğunu sezerek evinde kalmayı tercih etti. Bu sırada Ermeniler Ali Rıza Bey'i evinde hapsedtiler. Bunu gören bir komşu kadın derhal kapıyı kırarak Ali Rıza Bey'e haber verdi. Bunun üzerine Ali Rıza Bey, arkadaşlarıyla silahlanıp dağa çıktı. Fakat Gece vakti caminin kapısını açan Ermeniler 125 Türk'ü katlettiler¹⁴¹.

36. fırka müfrezesi ve Ali Rıza Beyin milis teşkilatı 8 Nisan 1918'de kurtuluşu gerçekleştirdiler¹⁴². Kağızman'ı kurtaran Ali Rıza Ataman ve arkadaşları bölgenin Ermeni çetelerinden temizlenmesinde önemli hizmetler yaptılar. Türk ordusu, ileri harekâtına devam ederek 14 Nisan da Batum'u 25 Nisan da Kars'ı ele geçirdi. 30 Nisan 1918'de ise Elviye-i Selâse'nin tamamı Anavatana katıldı¹⁴³

Osmanlı Devleti, askerî harekâttan sonra Kafkas Federasyonu yerine kurulan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile 4 Haziran 1918'de Batum Antlaşması'nı imzandı. Böylece Elviye-i Selase'nin Osmanlı Devleti'ne katılması bölge devletlerine kabul ettirilmiş oldu. Brest- Litovsk Antlaşması'nın 4. Maddesine göre

¹³⁹ Karabekir, **Kâzım Karabekir'in kaleminden Doğu'nun kurtuluşu**,s.146,151,152,251

¹⁴⁰ Karabekir, **Kâzım Karabekir'in kaleminden Doğu'nun kurtuluşu**, s.155

¹⁴¹ Erdoğan, **Türk Elleri Hatıralarım**,s.185

¹⁴² Karabekir, **Kâzım Karabekir'in kaleminden Doğu'nun kurtuluşu**, s.264

¹⁴³ Dilek, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti Dahiliye Nazırı Ali Rıza Ataman**,s.40

yapılan halk oylamasının¹⁴⁴ sonuçlarını götürmek için Elviye-i Selâse'yi temsilen aralarında Ali Rıza Ataman Bey ve kardeşi Mahmut Bey'in de bulunduğu 20 kişilik heyet Abdulhalik Bey ile birlikte İstanbul'a gitti¹⁴⁵. Heyet, 15 Ağustos günü Padişahın huzuruna kabul edildi. Heyet adına Ardahan murahhası Rasim Bey ve Batum Murahhası Bünyan Murat Efendi teşekkürlerini arz etti. Padişah da Elviye-i Selâse'nin tekrar ilhakından büyük memnurluk duyduğunu belirtti¹⁴⁶

Sultan Vahdettin 15 Ağustos 1918'de "Hattı Hümayun" ile Elviye-i Selâse'nin anavatana katıldığını ilan etti. Yeni teşkilatlanmaya göre Batum, Kars ve Ardahan Livaları yeni kurulan Batum Vilayeti'ne bağlandı¹⁴⁷.

Bulgaristan'ın 29 Eylül'de mütareke imzalayıp savaştan çekilmesiyle İstanbul tehdit altına girdi¹⁴⁸. Güney cephesi'ndeki yenilgiler de Osmanlı Devleti'ni barış istemek durumunda bıraktı. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesini imzaladı¹⁴⁹.

3.2.1.3.Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti Dönemi'ndeki Faaliyetleri

Türk ordusu, mütareke gereği 1914 sınırına çekilmeye başlayınca bölgeyi hukuken sahipsiz bırakmamak için kurulan Kars İslam Şurâsı'nda Ali Rıza Ataman, Kağızman temsilcisi olarak görev aldı¹⁵⁰.

¹⁴⁴ Yapılan Plebisitin sonuçlarına göre Elviye-i Selâsedeki erkek nüfusun sayısı 138.582 Müslüman, 23.326 gayri Müslim olup toplam 161.908 kişi idi. Oy sahibi olanlar 87.048 kişi idi. Bunlardan; 85.129 kişi "evet" 441 kişi "hayır" demiş. 1693 kişi de tarafsız kalmıştır.Bu sonuca göre Elviye-i Selâse'nin Anavatana Katılması kesinleşmişti.(Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**,s.21)

¹⁴⁵ Ali Rıza Bey Kağızman da iken kardeşi Mehmet Bey İstanbul'a Plebisit sonuçlarını ve Elviye-i Selâse'nin Anavatana katılma isteklerini padişaha sunmaya gitmiştir.Padişahın yanına giden Elviye-i Selâse heyetinin bir kısmı şu kişilerden oluşmaktadır.1-Kars mümessili, Akbabalı Hacıabbasoğlu Kerbelâi Mehmed (Akbaba) Bey, 2-Artvin mümessili, Civanoglu Mehmet Efendi,3-Kars mümessili, Sarıkamış Bozat köylü Yunus Bey, 4- Kağızman Mümessili, Abiloğlu Muasa Bey,5- Oltu Mümessili Haşimoğullarından Tahirbeyzade Yusuf Ziya Bey, 6-Saray Mihmandarı,Nebil (Buharalı Bey), 7-Ardahan müeesili, Hacı Mehmet Emin Efendi 8-Kağızman Mümessili,Ali Rıza Bey'in kardeşi Mehmet Bey, 9- Ardahan Mümessili KhamşioğluRasim Bey,10-Artvin Mümessili, Muratlılı Helvacızâde İshak Efendi, 11-Batum Mümessili, Sancakbeyzâde Yusuf Bey, 12- Artvin Mümessili, Ardanuçlu Kaymakam İsmail Bey, 13- Oltu Mümessili, Penek Beylerinden Asker Bey,14- Acara Mümessili, Khamşioğlu Temür Bey, 15- Batum Mümessili, Gürcü Prensi Covakhof 16- Batum Mümessili,Murat Bunyatof. (Erdoğan **Türk Elllerinde Hatıralarım**, s.197)

¹⁴⁶ Dilek, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti Dahiliye Nazırı Ali Rıza Ataman**,s.42

¹⁴⁷ Uran, **Hatıralarım**, s.105

¹⁴⁸ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, İstanbul, MEB Yayınları, 1997, s.25

¹⁴⁹ Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, s.23

¹⁵⁰TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu ile Türkiye Bankalar Birliği, **Anadolu ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası**,s.22

Ali Rıza Bey'in Kars Milli İslam Şurâsı Kağızman mümessili seçilmesi 23 Kasım 1918'de Kepenekçi Emin Ağa tarafından onaylandı¹⁵¹. Kars İslam Şurası I. Kars Kongresi olarak adlandırılan ilk toplantısını 15 Kasım 1918'de yaptı¹⁵².

Batum'dan Erzurum Vilayetine bağlı Doğu Beyazıt'a kadar yerlerde ki bütün mutasarrıflar, kaymakamlar ve halk 30 Kasım 1918'de toplanacak kongreye davet edildi. Kağızman'da Ali Rıza Ataman ve arkadaşları davet edildi. Fakat Kağızman Mutasarrıfı Asaf Talat Bey, "Hükümet içinde hükümet kurulmasına izin vermem diyerek" bunlara engel olmak istedi. Bunun üzerine Fahrettin Bey durumu Kars Mutasarrıfı Hilmi (Uran) Bey'e ilettili. Hilmi Bey, Asaf Talat Bey'e telefon ederek; *"Arkadaş biz 15 güne kadar çekip gidiyoruz. Buranın idaresini yerli halka bırakıyoruz, elinizden geldiği kadar delegelerin buraya gelmelerine yardım edin, bu işe engel olmayın sonra zor duruma düşersiniz"* diyerek Asaf Talat Bey'in izin vermesini sağladı¹⁵³. Böylece Ali Rıza Ataman ve arkadaşları kongreye katıldılar. I. Kars Kongresi'nde " Kars İslam Şurâsı Merkezî Umumisi" kuruldu.

Ali Rıza Ataman, 30 Kasım 1918'de yapılan II. Kars Kongresi'nde kurulan Milli Şura Hükümeti'nde yer almaktaydı. 13 Ocak 1919'da Kars'a gelen İngiliz Generali W. H. Beach Milli Şura Reisine bir tezkere yazarak görüşme yapmak üzere bir heyet istedi. Bunun üzerine Ali Rıza Ataman Bey, General Beach ile görüşmek üzere Fahrettin Bey başkanlığındaki heyete dahil edildi¹⁵⁴.

Fahrettin Erdoğan, General Beach'e sunduğu nota da şu hususlara yer veriyordu;

"1- Rus Ordusunun çekilmesinden sonra, Elviye-i Selâse de çoğunluğu teşkil eden bir hükümet kurulmuştur.

2- Hükümetimiz İngiltere'nin komutan ve erlerini hürmetle kabul eder.

3- Bir tekimiz kalıncaya kadar kanımızı dökmek şartı ile, bir tek Ermeniye Arpaçay'dan bu yana geçirmeyeceğiz.

4- Ermenileri bu memlekette çekildikleri zaman bir daha geri dönmek şartı ile Türk köylerini yakıp, Türk köylülerini öldürüp ve kendi evlerini de yakdıktan sonra çıkıp gitmişlerdi.

¹⁵¹ Kırzioğlu, **MilliMücadelede Kars** , s.13

¹⁵² Dilek, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti Dahiliye Nazırı Ali Rıza Ataman**, s.54

¹⁵³ Erdoğan, **Türk Ellerde Hatıralarım** , s.202

¹⁵⁴ Erdoğan **Türk Ellerde Hatıralarım**, s.214

5- *Ermenilerin döktüğü Türk kanları halen toprak üzerinde kurumamış, zulüm ile işkence ile öldürdükleri ve ateşle yaktıkları kadıncağızların ve küçücük yavrucakların cenazeleri, toplu halde saman damlarında dopdolu olarak, adaleti seven İngiliz askeri komutanına olduğu gibi gösterilecektir. Bu olayları göz önüne alarak Ermenilerin aramıza girmemesine müsaade etmemenizi rica ederim*¹⁵⁵.

General Beach, İngiltere adına Ermeni S. Korganof Kars valisi tayin ettiğini ve kendisine itaat edilmesi gerektiğini bildirdiyse de emri vaki heyet tarafından reddedildi¹⁵⁶.

General Beach, bu olumsuz cevap üzerine sinirlenerek toplantıyı terk etti. Fakat Türk halkının bağımsızlık için kararlı tutumunu gören Beach, Fahrettin Erdoğan'ın gelmemesi şartıyla Milli Şurâ yetkilileri ile tekrar görüşmek istedi. Heyete Fahrettin Erdoğan'ın yerine Ali Rıza Ataman başkanlık etti.

Bölgede bir miktar Ermeni bırakılması konusunun tekrar gündeme gelmesi görüşmelerin gerginleşmesine sebep oldu. Görüşmelerin seyri şu şekildedir;

General Beach, Milli Şurâ yetkililerinden hiç olmazsa Ermeni Korganof'un idaresinde üç dört memura razı olunmasını söyledi. Generalin bu isteği üzerine Ali Rıza Bey söz alarak şu cevabı verdi;

“General, Ermenilerde bu bir gelenek olmuştur. 3 Ermeni bir şehirde olsalar o şehir ve havalisini Ermenistan olarak ilan ederler. Korganof'un buradaki yakınlarına gönderdiği haberde, inat etmeyiniz, Burası Ermenistandır. İngilizler istediklerini yaparlar, kabul etmezseniz çok zarar görürsünüz”. Ali Rıza Bey'in konuşmasından etkilenen General Beach Ermen heyetini Gümrüğe göndermeye karar verdi¹⁵⁷. 17 Ocak 1919'da Kars Milli İslam Şurâsının yerini Cenub-î Garbi Kafkas Hükümeti aldı¹⁵⁸. Ali Rıza Ataman, başkan vekilliğine getirildi. Ali Rıza Ataman başkan vekilliği sıfatı ile İstanbul'da Hükümetin temsilciliğine atanan Atbaşoğlu Asaf Bey ve Halilbeyzade Topal Ali Bey'e hükümetin kurulduğunu ve kendilerine verilen görevin içeriğini bir belgeyle bildirdi¹⁵⁹. Ali Rıza Ataman, yeni

¹⁵⁵ Erdoğan **Türk Ellerde Hatıralarım**, s.214

¹⁵⁶ Dilek, **Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti Dahiliye Nazırı Ali Rıza Ataman**, s.65

¹⁵⁷ Erdoğan, **Türk Ellerde Hatıralarım**, s. 218

¹⁵⁸ Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, s.11

¹⁵⁹ Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**,s.21

hükümete Dahiliye Nazırlığı görevini üstlendi¹⁶⁰. Ali Rıza Bey, Meclis-i Mebusan Reisi Esad Oktay tarafından, 9 kişilik bir büro heyetine seçildiği kendisine 15 Mart 1919'da duyuruldu¹⁶¹.

General Beach, ılımlı yaklaşımından dolayı bölgeye Genaral V. Asser'i tayin etti. İngiliz Generali V. Asser, hükümete bölgeye Ermeni getirme isteğinde bulundu. Bu istek hükümet tarafından reddedildi. Fakat General V. Asser Ermeniler'i Kars'a getirebilmek için faaliyetlerine devam etti. Huduttaki Hüseyin Han telefonla 1.000 kadar Ermen'i amelenin Kars'a geçmek istediğini haber verdi. Hükümet üyeleri bu katarın Gümrüye gönderilmesini istedi. Bunun üzerine General V. Asser Hükümete tezkere göndererek “ *Ben bu amelelerle Kars Sarıkamış yolunu Kardan açtıracam, ne için bırakmadınız?*” diye sordu. Dahiliye Nazırı Ali Rıza Bey, “ *Bizde amele çoktur, vakti geldiğinde açtıracamız*” cevabını verdi. Bir hafta sonra General Asser “ *Bu sefer mademki Ermenileri kabul etmiyorsunuz sizinle çalışmak üzere 1.000 kişi geliyor*” diyerek yeni bir teklifte bulunmuşsa da bu teklif hükümet tarafından kabul edilmedi¹⁶².

General V. Asser, 10 Mart 1919'da Bakü'den Kafkasya'ya tayin edilen General W. M.Thompson'un Hükümet üyeleri ile görüşmek istediğini tezkere ile bildirdi. Cihangiroğlu İbrahim Bey o esnada Gürcülerle olan savaşı idare için Kars'tan ayrıldı. Cihangiroğlu İbrahim Bey, Ardahan'a geldiği gece, Kars'tan birkaç telgraf aldı. Bu telgraflardan biride Ali Rıza Ataman'a aitti. Dahiliye Nazırı Ataman, İngiliz Generali W.M. Thompson'un gelmesi sebebi ile kendisinin Kars'a acilen gelmesi gerektiğini söyledi ve 3 güne kadar Kars'a gelmezse istifa edeceğini yazdı.

General W.M. Thompson'un geldiği haber alınca Kızılçakçak'taki Hüseyin Han telefonla aranarak generalin hükümet üyelerini vagona kabul edeceğini ve treni hareket ettirip üyelerin kaçırılabilceğini söyledi. Dahiliye Nazırı'nın başkanlığında Hariciye Nazırı Fahrettin Bey, Harbiye Nazırı Hasan Bey ve Tercüman Ahmet Robenson'dan oluşan heyet General Thompson ve General Asser ile görüşmeye gitti. Görüşmeler esnasında Kars'tan Ermeniler'e buğday gönderilmesi isteği Millî Şura temsilcileri tarafından tepki gördü. General Thompson “ *Niçin Cumhurbaşkanı Cihangiroğlu İbrahim Bey gelmedi?*” diye sordu. İbrahim Bey'in yerine vekâlet eden

¹⁶⁰ Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, s.219

¹⁶¹Büro Heyetinin görevi Mebusan Meclis'nde müzakere edilecek evrakların incelenmesi ve meclis faaliyetlerini düzenlemektir. (Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**), s.36

¹⁶² Dilek, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti Dahiliye Nazırı Ali Rıza Ataman**,s.65

Dahiliye Nazırı Ali Rıza Ataman, “Cumhurbaşkanı İbrahim Bey Gürcülerle Ahıskadaki olan savaşı idare için gitmiştir,” diye cevap verdi. General Thompson Ermeniler’in ihtiyacı olan buğdayın Kars’tan gönderilmesini istedi. Dahiliye Nazırı Ali Rıza Bey, Thompson’a “ Bir koğuştta iki hasta yatıyor, birisi ölüme mahkum olmuş, onda artık ümit yoktur. Diğeri ise ağırlaştı, bunlardan hangisinin imdadına koşmak gerekir. Ölenden bir şey çıkmaz hastayı kurtarmak lazım, bizim halkımız perişan bir hasta halindedir. Buğdaylarımız ancak bunlara yeter, biz erzak veremeyiz” diye cevap verdi. Hükümete yardım için geldiğini iddia eden General Thompson, Cihangiroğlu İbrahim Bey ile Görüşmek istediğini bildirdi. İbrahim Bey döndükten sonra Gümrü ve Tiflis’e gelerek kendisi ile görüşmesini rica etti.

Cenub-î Garbi Kafkas Hükümeti Dahiliye Nazırı Ali Rıza Bey, General Thompson’un bu isteğini Cihangiroğlu İbrahim Bey’e bildirerek Kars’a dönmesini istedi¹⁶³.

General Thompson, 26 Mart 1919’da Kars’a geldiğinde Kars Askeri Valisi V. Asser’in yerine Yarbay Preston’u atadı. Daha sonraları General Milne, bölgede daha sıkı askeri tedbirler aldı. General Davie aldığı emirler doğrultusunda 6 Nisan’da Kars’a girdi. Yarbay Preston ile 12 Nisan’da Meclis de bulunacağını bildirdi. Hükümet azalarından Dahiliye Nazırı Ali Rıza Bey ve Harbiye Nazırı Hasan Bey, Ardahan ve Posof’ta Gürcülerle mücadele etmekte olan Cumhurbaşkanı İbrahim Beyi Kars’a çağırıldılar¹⁶⁴.

13 Nisan 1919’da Meclis İngilizler tarafından basıldı¹⁶⁵. İngilizler, içlerinde Ali Rıza Ataman’ında bulunduğu 12 kişiyi tutuklayarak Batum’a gönderdi¹⁶⁶. Ali Rıza Ataman Batum’da bir yolunu bularak kaçtı. Kağızman’a döndü. Kağızman’ın Ortakale köyünde meydana getirdiği milislerle Ermeniler’e karşı koydu. Onların Karakurt’un güneyine geçmelerine engel oldu. 1920’de Kağızman’ın kurtuluşuna

¹⁶³ Erdoğan, **Türk Ellerde Hatıralarım**, s.234

¹⁶⁴ Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, s.155

¹⁶⁵ Kırzioğlu, **Cihangiroğlu İbrahim Aydın’daki Milli Mücadele’de Kars ve Atatürk ile ilgili Belgeler**, s.138

¹⁶⁶ Ali Rıza Ataman’ın Batumdan kaçışı şu şekilde dile getirildi. Batumdaki hapishaneden bakkaldan sigara almayı bahane ederek kaçtı. Batumdan uzaklaşıp Artvin’e geçti. Ardından Otluya oradanda Erzurum’a geçti. Erzurumdan Kağızman’a giderek burada milli güçler oluşturdu. (Sait Küçük , Araştırmacı Yazar, Kağızman, 18 Mayıs 2006)

öncülük eden Ali Rıza Ataman Digor'u kurtardıktan sonra oraya Nahiye müdürü oldu. 1921'de TBMM'ne milletvekili oldu¹⁶⁷.

3.2.1.4. TBMM I. Dönem Milletvekili Ali Rıza Ataman'ın TBMM'de ki Faaliyetleri

3.2.1.4.1. Dahiliye Vekâleti 1922 Bütçesiyle İlgili Konuşması

Milli mücadele dönemi'nde ülke maddi yönden büyük bir zarara uğradı. Görev bilinci taşımayan memurlarında etkisiyle bütçede büyük kayıplar meydana geldi. Ülkenin düzeliş aşama kaydetmesi için bütçe de düzenlemelerin yapılması gerekiyordu. Bu sebeple bütçe konusu gündeme taşındı.

1. 04. 1922'de Dahiliye bütçesiyle ilgili görüşmeler esnasında Şevket Bey (Beyezid) Dahiliye Bütçesinin bir an evvel oluşturulmasını, milletin sıkıntıda olduğunu vurguladı. Ali Rıza Bey'de bu teşkilata ihtiyaç olmadığını dile getirerek şunları söyledi;

“Dahiliye Vekâleti kime verilirse verilsin bu mesuliyeti zannedersen, üzerine alamaz ve zannetmem ki; bu kanunun gösterdiği dairede kendi mevkiini muhafaza etsin. Çünkü mâni vardır.

Mâni ise efendiler; cümlelizce mukaddes tanılan askerî idaresidir. Cümlemiz bunu takdir ederiz. Mademki böyledir ve mademki buna dayanacağız ve dayanmak mecburiyetindeyiz, öyleyse ikinci bir musallatı millete musallat etmiyelim. Musallat bir olsun, ne yaparsa yapsın, ne ederse etsin. Çünkü milletin, vatanın mukaddes vazifesini idare eden bir şeydir ve hakikaten bu bir tabîî hâl almıştır. Millet bundan ağlamadan da, incinmeden de usandı. Alışmıştır.

Öyleyse buna yardımcı olması için, diğer vekâlete lüzum yoktur. Eğer ihtiyaç varsa askeriye kadrosunu biraz genişletelim, yahut da Dahiliyeyi ona devredelim ki, idare iyice şey olsun. Bu suretle idare bir olur. Yoksa millet artık bitmiştir. Arkadaşlar memurini mülkiye şüphesiz ki, şahsî bir teşkilat halini almıştır. Ama ben şurasını tekrar ederim ki; bunların iş yapmadığına mâni vardı. Bu mâni olduğu için onların kolları gevşemiştir. Kazalarda, livalarda, vilâyetlerde bir şahıs teşkilât hükmünü almıştır. Rica ederim, bir vilâyette ve yahut bir kazada, idare memuru mu milletin hakkını muhafaza edecek? Veyahut beş paraya muhtaç olan o zavallı ahali,

¹⁶⁷ KIRZIOĞLU, Cihangiroğlu İbrahim Aydın'daki Milli Mücadele'de Kars ve Atatürk ile ilgili Belgeler, s.140

zavallı millet günde şu kadar para vererek mebusuna telgraf mı çekecek? Telgraflar ve mektuplar cebimizde deste halini almıştır. Mektuplardan cebimizde yer kalmadı.

Şimdi efendiler bendeniz hakikaten samimî olarak söylüyorum. Maksadım tenkidat değil, samimî olarak arz ediyorum ki, bu teşkilâta ihtiyaç yoktur. Ta ki; gayei millîmiz husul buluncaya kadar... Asker şubeleri bu memlekette hırsızlık eden bir şube olursa, bir tahsil memuru milletin kanını, canını soyarsa diğer memur hakeza... Buna mutasarıfı, hâkimi, kaymakamı mâni olamazsa, rica ederim bu teşkilâta neden ihtiyaç göreceğiz?

Ali Rıza Ataman konuşmasında görüldüğü gibi Dahiliye Bütçesine gerek olmadığını vurguladı. Bu konuşmanın ardından Dahiliye Vekili Fethi Bey Dahiliye Vekaleti'nin askeriye verilmesinin askeriye'nin mülki idareye karışmasına sebep olacağını söyleyerek bu fikrin uygun olmadığını izah etti¹⁶⁸.

Bu konuyla ilgili olarak Burdur Milletvekili İsmail Suphi Bey'in tavrı kabul edilerek Heyet-i Vekile'ye havale edildi¹⁶⁹.

Burdur Milletvekili İsmail Suphi Bey'in Dahiliye Bütçesiyle ilgili tavrı sebep yokken ve yeni memurları yerleştirme endişesiyle memurların görevden alınmaması konularını içeriyordu.

3.2.1.4.2. Lozan Barış Görüşmeleriyle ilgili Konuşması

Millî mücadelenin askerî safhası Lozan Barış Görüşmelerinin başlamasıyla son buldu. Milletvekilleri görüşmelerle ilgili projelerin gizliliği konusunda şikayetçi oldular. Yanlış bir uygulamaya engel olmak için herşeyin iyice konuşulup açıklanması istendi. Hüseyin Avni Bey (Erzurum), Mehmet Şükrü Bey (Karahisarısahip), Durak Bey (Erzurum) gibi milletvekilleri hükümetin görüşmelerle ilgili kararlarını açıklamasını istediler. Ali Şükrü Bey (Trabzon) gibi milletvekilleri Hükümetin takip ettiği Projeden ve devletlerarası yapılan görüşmelerden Meclisin haberi olmadığını vurgulayarak İcra Vekilleri Reisi Hüseyin Rauf Bey'e sitemli davrandı¹⁷⁰.

Ali Rıza Ataman görüşme esnasında söz hakkı alarak bu konu ile ilgili düşüncelerini şu şekilde dile getirdi. *“Bu heyeti murahhasamız acele oraya gidecek ve sulh şartlarını tekrar edecek. Bütün bu fikrimizi alt üst yapan bir iş varsa, o da*

¹⁶⁸ TBMM ZC, XVIII, s. 455

¹⁶⁹ TBMM ZC, XVIII, s. 472

¹⁷⁰ TBMM GZC, XXVIII, s. 36

hükümetin bu işleri gayet gizli tutması ve bütün mahrem işlerden bizi haberdar etmemesidir. Lütfen buna cevap veriniz. Mesela heyet-i murahhasamız acele cevap vermeye veya onların teklifatını iltihak etmeğe mecbur mudur ki bizi bu kadar sıkıyorsunuz? Orada sulhü tekrarrür ettirmek için bir kayıt ve şarta tabi tutulmuş mudur? Acaba üç gün, beş gün yahut bir hafta için söz mü vermişsiniz ki? Bu kadar acele etmeye sebep nedir?” Ali Rıza Ataman’ın sorusuna Hüseyin Rauf Bey şu şekilde cevap verdi.

“Ben burada sabahtan beri sorduğunuz sualin cevabını on defa söyledim. Hiç bir kayıt ve şarta tabi değildir. Dedim. Orduyu yürütmek mecburiyetinde kalırız dedim. Daha ne istiyorsunuz”.

Bu cevabın ardından Ali Rıza Ataman ikinci bir soru sorar.

“Henüz cephede hakikatan Türk ordusunun, Türk efradının kazanmış olduğu muzaffer bir vaziyette heyeti murahhasamızda o muzaffariyeti idare ettiği halde son noktada birden bire yelken bırakmasındaki sebep ve hikmet nedir?” Hüseyin Rauf Bey cevaben şunları söyledi. *“Müsaade ederseniz bunu arz ettim, Burada çıktım kürsüye, İsmet Paşa hazretlerinden evvel bu müzakere açılırken İntika, yani müzakerenin devamı imkanının kalmadığı anlatıldıktan sonra heyeti murahhasamız hiçbir kaydı tazammun etmemek üzere cihan efkârı umumiyesine bir söz söylemiştir. Hiçbir taahhüdü tazammun etmez dedim”.*

Cevabından sonra Ali Rıza Ataman 3. soruyu yöneltti. *“Efendim, dün arkadaşımın birisi buyurdular ki; Adliye müşavirlerinden bir kişi o işi müdafaa etmek üzere bir arkadaş istifa etmiştir. Bu böyle olduğu gibi bendeniz de işittiğime göre, heyeti murahhasamızın birisi velev eczasından birisi arı firari irtikâp etmiştir. Bir çok mühim esrarlarımızı götürmüştür. Belki haberin yok, götürmüştür. Acaba yelken bırakmamıza bunlar mı sebep olmuştur?”*

Hüseyin Rauf Bey cevaben şunları söyledi; *“Efendim, arkadaş yelken bırakmadık yelken şişiyor görüyorsunuz. Heyeti müşavere heyeti murahhasaya nokta-i nazarını açık serbest söyleyebilmek.... Efendim; yelkeni bırakmadık. Yelken şişiyor. Çünkü yakında görüyorsunuz. Filan müşavir efendi arkadaşımız böyle emiş doğrumudur? İsmet Paşa buna dün sarahâten cevap verdiler. Dediler ki, heyeti murahhasa ve müşavirler fikirlerini söyleyebilmelidir ki istifade edilsin. Müşavirlerden herhangi biri şöyle söylemiştir ve yahut böyle demiştir. Diye*

*mesuliyet aranırsa müşavirliğin mümtaz olan meziyeti kaybolur. Dediler, onun için müşavirler söyler, onunla amel etmek, etmemek meselesi heyet-i murahhasanıza aittir*¹⁷¹.

Ali Rıza Ataman gibi bir çok milletvekili de Lozan konferansı ile ilgili tasarlanan her şeyin meclise yansımalarını istemekteydiler.

3.2.2. TBMM I. Dönem Milletvekili Cavit Bey'in Faaliyetleri

3.2.2.1. Hayatı

1884'de Edirne'de doğdu. Yakup Kemal Bey'in oğludur. İlk ve Orta öğrenimini Edirne'de tamamladıktan sonra 13 Mart 1899'da Harb Okuluna girdi. 10 Ocak 1902'de Piyade Teğmen rütbesi ile mezun olarak Kurmay sınıfına ayrıldı. 5 Aralık 1902'de Üsteğmen oldu. 11 Ocak 1905'te Mümtaz Yüzbaşı rütbesi ile Harb Akademisini bitirerek Edirne Nişancı Taburuna atandı. 27 Nisan 1908'de Edirne Harb Okulunda Dahiliye Müdürü ve sonra da Topografya Öğretmeni Yardımcısı olarak görevlendirildi. 1910'da meslekî öğrenim için Fransa'ya gönderildi. Yurda dönüşünde 9 Kasım 1911'de Trablusgarp Fırkası Kurmay Başkanlığına atandı. Bu görevde iken 26 Nisan 1912'de Binbaşılığa yükseltildi. Balkan Savaşı'na 125. Alay Komutanı, 42. Tümen Kurmay Başkanı, Çatalca savunma hattı Kolordu Kurmay Başkanı olarak katıldı. I. Dünya Savaşı'nda da 3. Ordu kurmayı, 9 uncu Kolordu Kurmay Başkanı, 17 nci Tümen Komutan Vekili, I inci Kafkas Kolordusu Kurmay Başkanı, 10 uncu, 36.ve 11. Kafkas Tümenleri vekili olarak görev yaptı. Bu arada 14 Eylül 1916'da Yarbay oldu. 1918 Haziran'ında 11. Kafkas Tümeni Komutanlığına, Ocak 1919'da 36. Kafkas Tümeni komutanlığına atandı. 22 Şubat 1921'de Kars Müstahkem Mevki Kumandanlığına getirildi. 1 Mart 1921'de Albaylığa yükseltildi. Bu görevde iken TBMM 1. Dönemin'de Kars Milletvekili seçildi. 20 Temmuz 1921'de Meclis'e katıldı. 8 Ekim 1921'de askerî hastahaneleri teftiş memur kurulunda yer aldı. II. Toplantı yılında Dışişleri Komisyonu ve Memurin Muhakematı Tetkik Kurulunda çalıştı. Son toplantı yılında İdare Memuru oldu. 2 Ağustos 1923'te Hükümetin gösterdiği lüzum üzerine. Millî Savunma Bakanlığı Personel Dairesi Başkanlığına atanması ile dönem sonuna kadar İzinli sayılmasına karar verildi.

¹⁷¹ TBMM GZC, XXVIII, s.26

Dönem içinde 3 ü gizli oturumlarda olmak üzere kürsüde 30 konuşma yaptı. 2 soru önergesi, 4 kanun teklifi verdi¹⁷².

II. Dönemde milletvekili seçilmeyerek Ordu'daki görevine döndü. 4 Şubat 1926'da 7 nci Tümen Komutanlığına atandı. 30 Ağustos 1927'de Mirivalıya yükseltildi. 16. Tümen Komutanı oldu. 1 Ocak 1933'te Askerî Yargıtay Üyeliğine atandı. 5 Mart 1933'te öldü. İstanbul Feriköy Mezarlığında toprağa verildi. Evli, 2 çocuk babası idi. Almanca ve Fransızca biliyordu.

İstiklâl Savaşında cephede yararlıları dolayısıyla 21 Kasım 1923'te TBMM Genel Kurulunda yapılan törenle madalyası takılan İlk 25 kişi arasında Kırmızı-Yeşil şeritli İstiklâl Madalyası almıştır¹⁷³.

3.2.2.2.Cavit Bey'in Kars'ta Ziraat Bankası Şubesinin Açılmasına Dair Teklifi

Cavit Bey ve arkadaşlarının Kars'ta Ziraat Bankasının bir şubesinin açılmasına dair teklifleri 20/12/39 'da Heyet-i Umumiye tarafından kabul edildi¹⁷⁴.

23/12/39'da ise bu kanunun Büyük Millet Meclisine takdim edildiği İktisat ve Maliye Vekaletine yazıldı¹⁷⁵.

Elviye-i Selâsede Ziraat Bankası şubeleri'nin açılmasına dair kabul edilen mazbata şu şekildedir;

“Elviye-i Selâsede Ziraat Bankaları küşadına dair sâbık Kars Mebusu Cavit Bey ve rüfakası tarafından verilip 2/ Şubat/339 tarihinde İktisat ve Muvazene-i Maliye Encümenlerine havale buyurulan 22/1/339 tarihli teklif-i kanuni İktisat Encümenlerinde İktisat vekili ve Ziraat Bankası Müdür-i Umumiye Beylerin huzuruyla müzakere olunur.

Ziraat Bankası Kanununun on ve dokuzuncu maddesi mucibince Türkiye'nin icab eden mahallerinde şube ve sandıklar tesisine bankanın idare meclisi selahiyattar bulunduğundan Kars, Ardahan ve Artvin vilayetleri için işbu teklifi vechle Ayrıca bir kanun yapılmasına lüzum görülmüştür. Esasen mezkur mahallerde açılacak Ziraat Banka şubelerinin sermayesini teşkil etmek üzere 11 Ağustos 337 ve 2 Temmuz 338 tarihli kanunlar mucibince istifa olunmakta bulunan maktu vergilerden menâfi hususu

¹⁷³ Kâzım Öztürk, **TBMM Albümü**, Ankara, TBMM Basımevi, 1973, s.610

¹⁷⁴ BCA/ 030/10 /210 430 16

¹⁷⁵ BCA/ 030 /10/210 430 16

tefrîk olunarak elyevm Erzurum Zıraat Bankası şubesinde hıfz edilmektedir. Şimdiye kadar menâfi hususi olarak terâküm eden meblağ her 3 vilayette şube küşadına kifayet edecek mikdara henüz baliğ olmamış ise dahi henüz diğer şube ve sandıklardan ikras suretiyle maktû paranın temin olunabileceği ve binaenaleyh şubelerin küşadına imkan bulunduğu vekil ve Müdür-ü Umumi beğler tarafından ifade edilmiştir.

Şu hale nazaran teklif sahiplerinin esbab-ı mucibesinde dahi zıkr edildiği vechle Rus idaresi zamanında müteaddit bankalarıyla muamele yapmaya alışmış olan bu havali halkının ihtiyacât-ı ziraiyelerini temin için Kars, Ardahan, Artvin vilayetlerinde bir Zıraat Bankası şubesi küşadına encümenimiz müttefikana taraftar olmuş ve esasen vekil ve müdür-ü umumi beğlerde encümenin fikrine iştirak etmişlerdir. Binaenaleyh Heyet-i Celileninde keyfi hükümete tebliğ buyurulmasını rica eyeriz”¹⁷⁶.

Rus idaresi döneminde Rus otoritesi altında bulunan bankalardan işlem yapılmaktaydı. Zıraat Bankası Şubesinin açılmasıyla bölgedeki halka kolaylık tanınarak bölgenin Ziraî açıdan gelişmesi sağlandı.

3.2.2.3. Cavit Bey’in TBMM’ deki Faaliyetleri

3.2.2.1. Teşekkürname usulüyle ilgili Kanun Hakkındaki Konuşması

Savaşlarda yararlılık gösterenler teşekkürname usulüyle ödüllendiriliyordu. 13.09. 1921’de görüşülen TBMM teşekkürname usulü hakkındaki kanunun birinci maddesi şöyleydi;

“Muharebelerde; bilfiil kıta kumandanı olarak fevkalade yaralık gösterenler Büyük Millet Meclisi teşekkürnamesiyle taltif olunur.”

Görüşmeler esnasında Hacı Tevfik (Kangırı) Bu maddedeki kıta kumandanı kelimesinin kaldırılmasını teklif etti.

Cavit Bey kanun hakkındaki düşüncelerini şöyle izah etti;

“Efendiler, meslek noktai nazarından tetkik ve arz eylerim ki, (Muhaberelerde bilfiil kıta kumandanı) tâbiri üzerinde biraz düşünmemiz icabediyor. Bundan evvel Cihan Harbinde de kıdem zammı ve fevkalâde terfi hakkında bir kanun vardı ve hu kanun suiistimale uğradı. Cihan Harbinde, hattı harbde bulunmadığı halde kıdem zammı alan oldu. Menzilde ve köylerde rahat, rahat oturanlar, bu

¹⁷⁶ BCA/030/10/210/430/16

kanundan istifade etti ve belki bu gibilerin suiistimal ettiği de vardır. Ve yine kıdem defterine yanlışlıkla ismi geçmiş olanlar da vardır. İşte bu kanun ancak bu mesaviyi atmak için yapıldı, eğer hüsnü tatbik olunursa..

Bilfiil kıta kumandanlığı kelimesine gelelim; bilfiil demek, bizzat kıtada bulunmak demektir. Bilmem karargâhta, geri hidematta bulunmak değil... Bunlar bu terfi ispatı ehliyet edecek hizmetlerde de bulunamazlar. Hizmet ederler, (çalışırlar, fakat vazifelerini ifa etmiş olurlar. Fevkalade yararlık ise, hayatını tehlikeye koymak düşman karşısında ve top ateşi altında çalışmaktır. Bu da bilhassa bilfiil vazifede bulunmakla olur.

Kumandan tâbirine gelince : Meselâ emir zabitleri vardır, kumandanların yanında yaverler vardır. Bâzı yaverler rahatlarını severler. Bâzı kumandanlar da yaverlerini iyi istimali bilirler.

Muharebe meydanlarında yaverlerin şehit olduğu vâkidir. Emir zabitlerinden çokça zayıat olduğu görülmüştür. Bâzı kumandanların yanında emir zabiti çok yaşamaz.. Onun için buraya (kumandan) tâbiri yerine (kıtada) tâbiri daha muvafık olur, zannederim. Yalnız emir zâbiti ve saire noktai nazarından. Yoksa diğerleri için tamamen kıta kumandanı tâbirini kullanmak lâzımdır. Kıta kumandanı deyince diziden yukarısı demektir. Bu, çavuş olur, onbaşı olur. Binaenaleyh bu kanunun şümülüne küçük zâbitan da dâhildir. Yalnız nefer olarak silâh atan girmemiştir. Onun da sırası gelince ayrıca mâruzâtta bulunacağım.

Yararlık tâbirine gelince; yararlık denince, bizzat ve meydanı harp de fevkalâde iş görenlerdir. Yoksa Hakkı Hami Bey arkadaşımıza söylediği yararlığa kesbi liyakat eden bütün millet içinde pek çok kimse vardır. İcabederse onlar için de ayrıca bir kanun yapılmalıdır. Bu kanun ordu için yapılmış bir şekildir. Ordumuz hizmetinde ise diğer gerideki hizmetlere nazaran bir de can tehlikesi vardır. Mal tehlike değil...

Teşekkürname yerine takdirname kelimesi; koymak istiyorum. Çünkü daha ileride teşekkül edilecek hizmetler de bulunur. Şimdilik takıl edelim de ileride teşekkür ederiz. Her halde da böyle yapalım¹⁷⁷.”

Hacı Tefvik Efendi de takdir kelimesinin koyulmasını daha uygun gördü. Böylece görüşmelerin sonunda kanunun birinci maddesindeki teşekkürname kelimesi kaldırılarak takdirname kelimesi konuldu.

¹⁷⁷ TBMM ZC, XII, s.200

TBMM teşekkürnamesi usulü hakkındaki kanunun üçüncü maddesi şöyleydi; “Türkiye Büyük Millet Meclisi takdirnamesinin iki maaş nisbetinde ikramiyesi vardır.” Bu madde hakkındaki düşüncelerini Cavit bey şöyle dile getirdi;

“ Nispetinde Tâbirine bendeniz itiraz edeceğim. Efendim; maddede Türkiye Büyük Millet Meclisi takdirnamesinin iki maaş nispetinde ikramiyesi vardır, deniliyor. Ne verirse Meclis, odur. (Nispet) tabiri yerine (miktar) tâbirinin konulmasını teklif ediyorum. Nispet, bir şey Üzerine kıyas ediliyor. azalır, çoğalır bir kemmiyettir. Onun için (nispet) tâbiri yerine (miktar) kelimesinin konmasını istiyorum.”

“Sonra isterseniz ikramiyeyi iki maaş yerine bir maaş olarak verelim. Yalnız uygun buyurulursa (ikramiye takdirname ile beraber tesviye olunur.) kaydını da ilâve edelim. Kanuna sarahat koymalı teşekkürname ile beraber parayı da verimeli, sonra boş yere aylarca, senelerce sürüncemede kalır, o zabıt mükâfat almış olmaz”¹⁷⁸. Maliye Vekili Hasan Bey’inde aynı kanaatte olmasıyla birlikte nispet kelimesi yerine miktar kelimesinin konması daha uygun bulundu.

Cavit Bey TBMM takdirnamesiyle usulü taltif hakkında kanunun Sakarya savaşının başladığı 23 Ağustos 192’den itibaren geçeli olmasını dile getirdi ama bu meclis’te kabul edilmedi. Bu kanunun yayınlandığı tarihten itibaren geçerli olmasına karar verildi

3.2.2.2.Savaşlarda Gazi olanlarla ilgili Konuşması

Millî Mücadelede büyük bir zafer kazanıldı. Türk halkı büyük bir fedakarlık örneği sergileyerek canını ve malını ortaya koydu. 13. 09. 1921’de Adana Mebusu Zamir Bey, savaşlarda azasından birini kaybedenlere ayda sekiz yüz kuruş maaş tahsisine dair kanun teklifinde bulundu.

Milletvekillerinin çoğu bu kanuna olumlu baktı. Cavit Bey konuyla ilgili düşüncelerini şöyle izah etti;

“Arkadaşlar, fedakârlık şöyle otururken, konuşurken, bihakkin takdir olunamaz. Bizzat muharebe meydanında bulunmuş arkadaşın o muharebe zamanında çektiği ıstırap ve tehlike göz önüne getirilirse, o fedakarlığın ne kadar büyük olduğu ancak o zaman takdir olunabilir. Hayatını istihkar eden ve hayatı müddetince ezvaki şahsiyesini feda eden, ailesi hakkında muavenetten ve saireden mahrum kalan ve her şeyi istihkar ile senelerce bu ocakta oradan oraya koşmuş, yine senelerce ailesinden,

¹⁷⁸ TBMM ZC, XII, s.211

*evlâdından mahrum kalmış bir zabitin, bu defa hayatını dahi istihkar ederek, muharabe meydanında yaralanarak, yapmış olduğu hizmeti, fedakârlığı Büyük Millet Meclisi takdir etmezse, takdir edecek daha büyük Cenabı Hak vardır. Onun mükâfatı da daha ziyade uhrevi olduğu için her halde Meclisin yapacağı bu takdirin kıymetini hissederek bir an evvel uzun müzakerelerle vakit geçirmeyip doğru maddelere geçilmesini arz ederim*¹⁷⁹.

Erzurum Milletvekili Durak Bey de bu kanunun uzun uzadıya müzakeresine gerek yoktur dedi. Kanuna olumlu bakması üzerine kanun kabul edildi.

3.2.2.3. Ceza Kanunuyla İlgili Konuşması

Ceza Kanununun kumarla ilgili olan 242 ve 243. maddelerindeki değişiklik şöyledir;

“Kumar oynayan ve oynatanlar ile Kumarbazlığı kar ve sanat kabul edip mahalli mahsusa halkı davet ile orada kumar oynamak için çağırın ve kabul eden para sarfeden kişiler (bir aydan altı aya kadar hapis) olunur ve (on liradan yüz liraya kadar) nakit ceza alınır ve kumar yerinde bulunan nakit ve eşya zabıt ve hazineye teslim olunarak nakitin dörtte biri araştıran memura verilir”.

Cavit Bey de kumar hastalığıyla sürekli mücadele edildiğini fakat başa çıkılmadığını söyleyerek özellikle idarecilerin kumar oynamamaları gerektiği kumar oynayan vali kaymakam gibi kişilerin normal vatandaştan daha ağır cezalara çarptırılması gerektiğini söyledi¹⁸⁰.

Ceza Kanununun bu maddesine kumar oynayan ve oynatan devlet memurunun görevden uzaklaştırılması kaydı eklendi. Bu değişiklik oylamaya sunulmuş kabul edildi.

3.2.2.4. Van’a Bağlı Everek ve Karkar Nahiyeleri’nin Kaldırılmasıyla İlgili Konuşması

Van vilayetinde Everek ve Karkar nahiyeleri ahalisi olmadığı için boş kaldı. Zeylanderesi ve Sarısu nahiyeleri ahalisi kalabalık olduğu için Van vilayetinde Everek ve Karkar nahiyelerinin kaldırılıp yerlerine Zeylanderesi ve Sarısu nahiyelerinin oluşturulması teklif edildi.

¹⁷⁹ TBMM ZC, XII, s.196

¹⁸⁰ TBMM ZC, XII,s.122

Cavit Beyde boş olan nahiyelerin kaldırılıp yerlerine kalabalık olan nahiyelerin kurulmasını dile getirdi¹⁸¹. Boş olan nahiyelerin boş olarak devamı zor olduğu için kaldırılması uygun görüldü.

3.2.2.5.Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistanla Yapılacak Konferans Hakkındaki Konuşması

2/3 Aralık 1920'de Ermenilerle yapılan Gümrü Antlaşması'yla Doğu sınırimız kısmen belirlendi. 16 Mart 1920'de yapılacak Moskova Antlaşmasına Rıza Nur (Sinop), Yusuf Kemal Bey (Hariciye Nazırı) ve Memduh Şevket Bey gönderildi. Rus heyeti, Ermenilerin, Gürcülerin ve Azeri temsilcilerinin de görüşmeler de bulunmalarını istedi. Türk heyeti ise yalnız Rus heyeti ile görüşmeyi uygun buldu. Moskova Antlaşması'nda Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistanın bağımsızlıklarına riayet edileceği dile getirildi.

Heyet-i Murahhasa Moskova Antlaşması'ndan sonra Baküye hareket etti. Baküde Azerbaycan heyetiyle yapılan görüşmelerde Kars'ta bir konferans yapılmasına karar verildi.

13.09. 1921'de TBMM yapılan görüşmeler esnasında ise Rıza Nur Bey konferansın Kars'ta olması için çaba gösterdiklerini ifade etti.

Konya Milletvekili Vehbi Efendi ise üç cumhuriyetle birlikte görüşmeye lüzum olmadığını ayrı ayrı görüşmenin daha uygun olduğunu dile getirdi.

Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ile yapılacak konferans hakkında Cavit Bey düşüncelerini şöyle dile getirdi;

“Bendeniz Meclisi Âliye ora ahvali, ordusu vesairesi hakkında malumat vereyim. Bu hususta karar verirken bu malumatın faydası olur. Bidayette Rusya Hükümeti Azerbaycan'dan çok uzakta idi. Azerbaycan'a yaklaşıyordu. Bîz de memleketimiz dahilinde, İngilizler Kafkas'dan çıktıktan sonra kendi kendimize ne yapacağımızı şaşırmiştık. O vakit bugünkü şekli Hükümetimiz yoktu. Gayrıresmi gizli mesai vardı. Bazı kumandanlar tüfek kaçırıyor, kimi bilmem ne yapıyor, açıktan' açığa İngilizlere karşı hareket yapacak bir mevcudiyeti resmiyeti askeriye yoktu. Kuvayi Milliye tarzında bir kuvvetlerimiz vardı. O vakit Şark Cephesi Ermenistan'ın hazırlamakta olduğu kuvvetlerle istanbul'a gidebileceğini düşünüyordu. Ona karşı da resmî, gayrı resmî mükavemet çeteleri düşünüyordu. İstanbul Hükümeti ister versin,

¹⁸¹ TBMM ZC, XII, s.117

ister vermesin kendi kendilerini müdafâ edecekler ve Ermenistan'dan gelen kuvvetlere teslimi nefis etmiyeceklerdi. Erzurum mebusları da sabittir. (Şüphesiz sadaları) Sonra bu İstanbul vaziyeti hasıl olunca, resmen İngilizler işgal edince biz kendi kendimize istikamet verdikten sonra açıktan açığa mesaimizi izhar zamanı gelince, mesai tevhit edildi ve müştereken çalışılmaya başlandı. O esnada Şark Cephesi de düşünüyordu ki; Ruslarla tevhidî mesai edilsin. Ruslar zaten Ermenistan ve Gürcistan'ı ezmek istiyor, Ruslarla birleşilsin ki o taraftan gelecek tehdiye bir hail çekilsin. Bunu arzu ediyordu. Bir kaç casusu Van'da yakalayıp İdam ettirmişimdir. Bizi zayıf zannediyorlar, silâhlarımızdan tecrit edilmişiz zannediyorlardı ve bizi ufacık bir lokma halinde zannediyorlardı. Bu vakit Şark Cephesinde bazı tetkikattan anlaşıldı ki Ermeniler bize karşı hareket ederlerse Şark Cephesindeki kuvvetler bize kifayet etmeyecek. O vakit Kâzım Paşanın siyaseti, düşüncesi, Rus Sovyet Hükümetleri mümkün olduğu kadar Ermenistan hududuna yanaşsın, müştereken iki taraftan tazyik yapılarak Ermenistan ve Gürcistan Rus Kızıl Ordusu biraz da bizim islâm, Türk teşkilâtının müzaheretleriyle Bakû'ye girdi ve girer girmez mezalime başladı. Bu mezalim tevessü etti Biz zannediyorduk ki Rus Kızıl Ordusu muavenet edecek, Ermenistan hududuna yanaşacak ve müştereken tesir yapacak. Bu zan hilâfına Gence'de Akdam denilen mevkide bir aksi inkılâp vukua geldi. Zannedirim orada birbuçuk... kadar Kızılordu efradı İslâmlar tarafından imha edildi. Bunun üzerine Kızılordu Gence havalisinde taş üstünde taş bırakmadı, tek mil îslâm evlerini yıktı. Bugün Gence harabeden ibarettir. Sonra bizim Şark Cephesi baktı ki Rus ordusundan hayır yok. Bunu anlayınca kendi hesabına, harekete mecbur oldu. Hükümetten ve Meclisi Aliden müsaade îstihsal etti. Sarıkamış harekâtında Gürcü Hükümeti Ermenilere iştirak etmedi. Bundan cesaret alarak Kars harekâtı yapıp Gümri'yü işgal ettiği zaman aradan iki gün geçmedi, bir Rus livası kolunu sallaya, sallaya, bir kaç Ermeni komünisti ile bir süvari livası geldi. Allah muhafaza etti. Biz davulu çaldık Ruslar parsayı topladı. Mesele böyledir.

Burada bir dakika da Rus ordusundan malumat vereyim. Rus ordusu eski bildiğimiz Rus ordusu değildir, Bir defa çıplaktır. Burada gördüğümüz kıyafet Rus Ordusu kıyafeti defidir. Bunu giden arkadaşlar gördü. Sonra ellerindeki silâhları ekseriyet itibariyle kesmişlerdir. Hatta bir süvari alayında bir nefer bir zabitimize izahat vermiştir. tüfek kısa olur.

Sonra efendim Rusya'dan biz vaktiyle, yani izahatım Rusya'yı biraz anlattıktan sonra Kafkas'ı anlatacağım. Onu izah edeceğim. (Gürültüler), (Devam, devam sesleri).

Vaktiyle bizim Hükümetimiz Rusya'dan kadanalar satın alırdı. Rus kadanası diye getirir, bataryalarımıza koşardı. Bugün Rusya Hükümeti arabalara deve koşuyor efendiler. Rusya Hükümeti bizimle kuvvetli bir müttefik olmakla beraber, korkulu bir düşman olamaz. Sonra efendiler, Rusya Hükümetinin esas gayesi, beyefendinin buyurduğu gibi, Kafkasya'da bir hükümet kütlesi teşkil etmektir. Oradaki Azerbaycan komünist olmuştur ve onun tesiriyle, dört beş kişinin tesiriyle feveran ötmeye, kendini kurtarmaya hazırdır. Ermeni Hükümeti nasıldır, demin arz etmiştim. Erivan'a girmişti. Bizimle olan muahedeyi tatbik etmedi ve dedi ki taşnak. Ermenistan'la mukavele yapınız, binaenaleyh. Sovyet Ermenistan'la mukaveleye hacet yoktur. Zaten dosttur, mukaveleye hacet yoktur. Bir tren esliha, mühimmat ve hayvanat hâlâ gelmedi. Daha birkaç tren, gelmesi lâzım gelen gelmedi ve gelmiyecektir. Bugün Rusya sîlâh vermeyi vadedmişken, Ermenistan'ın vereceği silâhlan verdirmeye mani olmuştur. Çünkü Ermenistan'a dokununca Çiçerin ile Ermeniler arasında hiç fark yoktur. Gürcistan da ahiren bu şekle girdi efendiler, Rusya'nın baziçesidir. Rusya hangi tarafa sevk ederse oraya gider. Bizimle müzakereye girmemesi Rusya'dan aldığı tesirdendir. Bugün söz verir yarın gitmem der, bunların sözüne itimat olunmaz. Azerbaycanın bolşeviklikten tazallümü hakkında Baku'da ameleler kendi aralarında toplanıyorlar. Baku'da bir miting oldu. İran emeleleri memleketlerine para gönderme mecburiyetinden tazallüm ettiler. O mitingde bir amele yukarı çıktı, bir misal gösterdi dedi ki: Vaktiyle bir çar sınıfı vardı, bir de amele, bir de erazil sınıfı vardı. Biz inkulâp istiyorduk, fakat darbeyi pek fena vurduk, baş aşağı oldu. Bu vakayı da Kars'ta bir zat bana söylemiştir. Sonra efendiler Rusya Hükümeti Kafkasyalıların karşı olduğunu anladıktan sonra.

“Şimdi efendim orada münaziünfih olan mesele zahiren hiç yoksa da, hakikatte Iğdır, Sürmene havalisidir. Çünkü Iğdır Aras mevkiinden Erivan'a birbuçuk saattir. Bu Gümrü Muhadesiyle bize terk edilmiş bir arazidir. Ermeniler hiç bir vakit razı olmayacak, bizden isteyecektir.

İkincisi; Nahcivan muntakasıdır, orada binlerce Türk şehidi vardır. Ermeniler isyan ettiler, ve kendi kendilerini kurtardılar. Ondan sonra Rus Sovyet idaresi vardır. Azerbaycan Hükümeti Iğdır, Sürmene havalisinde Gümrü, Muahdesiyle Ermenilerden aldığımız zaman, Ermeni Hükümetine hediye ettiler. Bunun üzerine bir

galeyan hasil oldu. Şimdiki halife Azerbaycan'a bağlanmış gibi gözüküyor. Sonra Acara ile Şavşat havalisi bilhassa Rusya Hükümeti kendisi Gürcistan'a taarruz ettikten sonra bizim Gürcü Hükümetiyle muahede tasdik ettirmiş olduğumuz için oraya gidecek heyetimize... Bunda muarızız. Binaenaleyh oraya gideceğiz heyetimiz inşaallah burada ki vaziyetimiz iyi netice verirse oraya giderse o vakit kuvvetle hakkımızı müdafaa edebilir. Fakat burada netice bu şekilde devam ederken, orada da müzakereye girerse taleplerin karşısında nasıl vaziyette kalacaktır”¹⁸².

Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, “Alemlerle düşman olmak, alemlerle darılmak nasıl iyi değilse, devletlerle düşman olmak, devletleri incitmek her türlü çare kapılarını kapamak bir devlet için felakettir. Benim vazifem devlete güvence aramak” dedi. Yapılacak konferansa murahhaslar göndereceğini söyledi¹⁸³.

3.2.2.6. Şark Hudutları Dışındaki Yerlerden Anadolu’ya Göç eden Ahali’nin Durumuyla İlgili Konuşması

Şark sınırları dışından Anadolu’ya göç eden ahali mülteci olarak anıldıkları için muhacirlerin muaf oldukları maktu vergiyi ödemek durumundaydılar bu durum halkı zor durumda bırakıyordu. Bu sıkıntının giderilmesi için 01. 12. 1921’de Cavit Bey ve arkadaşları tarafından Şark hudutları haricindeki yerlerden Türkiye’ye hicret etmiş olan ahalinin muhaceret muafiyetinden istifade ettirilmelerine dair takrir Meclise sunuldu. Takrir şöyledir;

Riyaseti Celileye

Son Kars Konferansı ile kesin olarak çizilen Şark hudutları haricinde kalan İslâm ahaliden pek çokları Elviye-i Selasiye’ye, İğdır ve Sürmeli kazalarına hicret etmektedirler. Bunlara Hükümet mülteci namını vermekte olduğundan maktu Vergi Kanunundaki muhacirin muafiyetinden istifade ettirilmiyor. Kanundaki muhacirin tâbiri umumisine bu gibiler esasen dâhil olduğundan bu hususun Meclisi Ali’nin bir kararıyla acilen Heyeti Vekile’ye tebliğini arz ederiz”¹⁸⁴.

Bu takrir görüşülürken Cavit Bey şunları izah etti;

“Efendim, Elviye-i Selase’deki Aşar, Emlak, Arazi ve Musakkafat vergilerine mukabil maktu vergi alınsın diye kabul buyurmuşunuz. Onda, muhacirin maktu vergiden muaf idi. Bu takrirden mevzubahsolan kimseler, bu sefer konferansta

¹⁸² TBMM GZC, II, s.233

¹⁸³ TBMM GZC, II, s.236

¹⁸⁴ TBMM ZC, XIV, s.419

belirlenen kati hududun haricinde kalmış olan, kimselerdir. Bunlar memleketine geliyorlar. Esasen yerleri yurtları da yok. Bunların tercihan muafiyeti uygularken orada bir yanlışlıkla bunlara mülteci namı verilmiş ve mülteci olunca muhacirinin muafiyet Kararından mahrum kalmışlar. Ellerinde arazisi yok yeri yok. yurdu yok, bir köye yerleştirmişler, maktu vergi istiyorlar, eğer aynı muafiyetten yararlanabilirler” diye bir karar lutfedilirse mesele hallolunur efendim¹⁸⁵.”

Bu konuşmanın ardından Sıhhiye Vekili Doktor Refik Bey de Evliye-i Selâse sınırı dışında kalan yerlerden gelen halkın muhacir olarak anılmasını daha uygun gördü. Görüşmelerin sonunda Cavit Bey’in tavrı oylamaya sunulmuş kabul edildi.

3.2.2.7. Iğdır ve Kulp Kazaları Halkına Yapılacak Yardımla İlgili Konuşması

Milli mücadele döneminde Ermeni mezalimi en fazla doğuda görüldü. Bölge halkı devlet yardımı görmeden yaralarını saramayacak durumda olduğu için Kars Milletvekilleri bu konuyu meclise taşıdılar.

01/ 12/1921 Cavid Bey ve arkadaşları, Iğdır ve Sürmeli kazaları halkına yardım edilmesi hakkındaki suallerine, Sıhhiye Vekili Doktor Refik Bey, Iğdır ve Sürmeli kazalarına 1000 lira yardım yapacaklarını söyleyerek cevap verdi. Cavit Bey Iğdır ve Kulp Kazalarının Ermeni mezaliminden çok zarar gördüğünü kurtuluştan sonra halkın bir kısmının geri döndüğünü izah etti. Bu arazinin Ermeni mezaliminden önce cennet gibi olduğunu şimdi ise bir harabeyi andırdığını vurguladı. Bu arazinin tekrar kalkınması için daha fazla yardıma ihtiyaç olduğunu söyledi.

TBMM Reisi ise Sıhhiye Vekili Refik Bey’in söylediği yardımın yeterli olduğunu ifade etti¹⁸⁶.

3.2.2.8.Tuz Kanunuyla İlgili Konuşması

23 Eylül 1920’de çıkarılan Tuz kanununun 1. Maddeinde değişiklik yapılarak Tuz fiyatının üç kuruştan beş kuruşa çıkarılması teklif edildi.

18. 09 1921’de Tuz kanunu ile ilgili görüşmeler esnasında İzmit Milletvekili Abdullah Efendi Tuz fiyatlarına zam yapılmasının uygun olmadığını dile getirerek; Bugün tuz resmi üç kuruş olduğu halde ahali onbeş kuruşa tuz alıyor. Tuz resmi beş

¹⁸⁵ TBMM ZC, XIV, s.419

¹⁸⁶ TBMM ZC, XIV, s.422

kuruşa çıkarsa kaçsın satılacaktır. Bu millete ne zaman iyilik adeceğiz şeklinde konuştu.

Konya Milletvekili Vehbi Efendiye iki kuruş az bir şey ama köylülere yirbeş kuruşa mal oluyor diyerek yapılacak zammın uygun olmadığını söyledi. Cavit Bey ise bu konudaki düşüncelerini şöyle ifade etti:

“Arkadaşlar! Tuz meselesini birkaç noktai nazardan düşünmek lazım. Fakir köylü et pahalıdır diye yiyemiyor. Akşamları bir tuzlu çorba yapıyordu. Tuz fiyatını da, et fiyatına erıştireceğiz. Bu birincisi sonra ikincisi birçok kabile vardır. Mesela bizim dairei intihabiye gibi Van, Bitlis, Kars, Bayezid gibi yerlerde bulunan kabileler birçok koyun beslerler. Bunlar koyunlarına behemehal tuz yedirmek mecburiyetindedir. Efendiler, tuz fiyatı üç kuruşa çıktıktan sonra tuz alıp hayvanlarına yedirmeyi azatmışlardır. Yani üç kurşutan Hükümet tuz satamadı. Fiyatı yükselttik sarfiyat azaldı. Köylüler tuz alıp yediremiyor. Sonra bazı yerlerde tuzu kuyu veya membalardan çıkarırlar. Köylüler tuz alıp yediremiyor. Sonra bazı yerlerde tuzu kuyu veya membalardan çıkarırlar. Eğer tuz ucuz olursa kaçakçılık olmaz, hırsızlık olmaz, suistimal olmaz. Ahali cebren üç kuruşa almaya mecburdur. Fakat köyüne gidip yirmi beş kuruşa satacak. Kağızman’da bizim tarafta, Oltu’da tuz kocaman dağ halindedir. Gelenler, geçenler vurur baltayı, biraz çıkarır gider. Kağızman’daki memlaha memuru ile görüştüm. Dedim ki nedir bu kaçakçılık siz bunları muhafaza edeceksiniz, falan edeceksiniz, burasını niçin muhafaza etmiyorsun? Eğer muhafız verilirse kimseye bir parçacık şey kaptırmam, dedi. Demek ki; bir tabur askeri tuz memlehasına gönderelim. Maruzatım, tuzun fiyatı artıkça kaçakçılığı da çoğaltacağız. O kaçakçılar dağın bir kanarından tuzu çalacak kaçacak, bu cihetten de sarfiyat azalacak. Sonra kaçakçılık yaptırmayacağız diye muhafaza memuru getireceğiz. Memura maaş vereceğiz. Zammettiğimiz o parayı da bu yolda sarf edeceğiz. Yani hesap edecek olursak netice itibariyle hiçbir vakit menfaat yoktur. Yalnız köylü ile Hazineye bir zarar hasıl olacaktır. Binaenaleyh reddini teklif ederim”¹⁸⁷.

Görüşmeler sonunda Tuz Fiyatlarının artması ile ilgili kanun teklifi reddedildi.

3.2.2.9. Müskirat Kanunuyla İlgili Konuşması

¹⁸⁷ TBMM ZC, XII, s.247

20. 02. 1922’de Müskirat kanununa göre suçlu bulunan Dimitri kızı Temya’nın affıyla ilgili kanunun görüşmeleri esnasında Erzurum Milletvekili Salih Efendi suçu olmadığı halde nasıl ceza verildiği üzerinde durarak buna sebep olan memurların cezalandırılması gerektiğini öne sürdü. Dimitri kızı Temya’ya Müskirat Kanununa dayanarak verilen 750 lira cezanın kaldırılması üzerine Cavit Bey şunları söyledi;

“Efendim, bendeniz meselenin şekli idarisi hakkında bir şey arz edeceğim: Bir kadın Men’i Müskirat Kanununa muhalif harekâtından dolayı mahkum olmuş; suçu yoktur diyerek, affedilmiş. Pekâlâ... Fakat Bu kadın aranmış, tutulmuş mahkemeye sevk edilmiş, mahkeme işgal edilmiş, hükmetmiş ve o hüküm meclise gelmiş ve Meclisin saatlerini de işgal etmiş. Buna sebebiyet veren memurlar hakkında hiçbir şey yapmıyorsunuz”¹⁸⁸. Adliye Vekili Refik Bey’de buna sebep olan memurların takibe alındığını ifade etti.

3.2.2.10. Askeri Nakil Kanunu Hakkındaki Konuşması

18. 04. 1922’de Mükellefiyeti nakliye askeriye Kanunu görüşüldü. Bu kanunda özellikle savaş zamanında hükümetin aldığı nakliye borçlarının nasıl ödeneceği belirtildi. Bu kanunun on ikinci maddesi şu şekildedir;

“Bu kanun haricinde hiçbir kimse bedava nakliyat yapmaya mecbur tutulamaz. Aksi şekilde hareket edenler hakkında takibatı kanuniye uygulanacaktır”.

Cavit Bey bu kanunda halkın nakliye araçlarına zorla el koymak isteyenlere verilecek ceza belirtilmiyor diyerek zor kullananların İstiklal Mahkemelerine verilmesini teklif etti ve Kanunun onikinci maddesi şu şekilde değiştirildi;

“Bu kanun haricinde hiçbir kimse zorla nakliyeye tabi tutulamaz. Aksi şekilde hareket edenler hakkında İstiklal Mahkemeleri tarafından takibatı kanuniye uygulanacaktır”¹⁸⁹.

3.2.2.11. Devlet Teşkilatı Kadroları’nın Düzenlenmesiyle İlgili Kanun

Devlet memurlarının gereğinden fazla olması devleti ekonomik olarak sıkıntıya sokuyordu. Devlet kadrolarının düzeltilmesi gerekiyordu. 24. 04. 1922’de bu konunun mecliste konuşulması ile Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey, devlet daireleri kadrolarının vekaletlere karşılık encümenler tarafından tespit edilmesine dair tahrir sunarak Devlet Teşkilat ve kadrolarının düzenlenmesini teklif etti. Ayrıca

¹⁸⁸ TBMM ZC, XIX, s.368

¹⁸⁹ TBMM ZC, XIX, s.295

Hüseyin Bey, bazı kalıplaşmış olan uygulamalardan vazgeçilmesini dile getirdi. Mesela devlet dairelerindeki fazla memur sayısının azaltılmasını, iş gören kişilerin işe alınmasını teklif etti. Halk'ın artık huzura kavuşturulması gerektiğini dile getirerek savaş dönemi ile bugün arasında bir fark görülmeli bize güvenilmeli diyerek sözlerine son verdi. Ardından Cavit Bey söz hakkı alarak şunları söyledi;

“ Biz fazla memurlarla fazla masraflarla kendimizi görmeyerek akıntı içerisinde yuvarlanıyoruz. Herkes Büyük Millet Meclisinden ibret alsın. Büyük Millet Meclisi mektep kanepesi üzerinde oturuyor, tahta sıralar üzerinde oturuyor, bunlar kadife, yaldızlı koltuklar değil, cilalı değildir. Millet isterse bunu altın yaldızlarla yaldızlardı. Bu bir misâldir iktisada buradan başlamışızdır. Fakat idareyi emanet ettiğimiz eller yanlış yollara gitmişlerdir. Biz onları çevirmek mecburiyetindeyiz. Çevirmezsek kabahat bize aittir. Efendiler, biz buraya nasıl bir şey görmek için geldik. Yanlış gidiyoruz. Bu Hükümetin suikası değildir. Bakınız size arz edeyim; bugün istanbul'dan bir miralay arkadaşımız geliyor. Orduda yer yok. Nereye koyacağız? Fırkalarda yer yok, bu arkadaşı ne yapalım? Haydi filân hat kumandanlığı yapalım. Oraya tâyin edelim. Oraya gitsin. Bu suretle ümerayı askeriyeden büyük rütbeden bir çok kimseler, büyük rütbeli olduğu için ileri sevk edilemiyor.

Artvin'den yeni gelen mebus arkadaşımız oradaki Hükümet Rus zamanında dört beş memurla idare ediliyordu, şimdi otuz iki memur oldu diyor.

Artvin Mutasarrıfı buraya yazmıştır. On altı polis burada fazladır, fakat ne yapalım ki, getirdim. Harcırah olmadığı için geri gönderemiyorum diyor, orası; üç polisle idare olunur...Binaenaleyh böyle bilmeyerek, şu kadroyu şurada şöyle tatbik edeceğiz, böyle yapacağız diye bu milleti sürüm sürüm sürüklenmiş gitmişiz efendiler.

Bu konuşmanın ardından Cavit Bey, ülke nimetlerinin bilinçsizce kullanıldığını kükürtlü maden kömürü olduğu halde ormanların kesilip şimendiferlerde yakıldığını ifade ederken Türk Milletinin kabiliyeti olduğu halde bu yanlışların yapıldığını söyledi.

Zihnimizi iyi niyetimizi bu konularda hacıyalım, tasarruf konusunda her fedakarlığı yapalım israftan kurtulalım dedi”¹⁹⁰.

¹⁹⁰ TBMM ZC, XIX, s.384

Mecliste yapılan konuşmalarda ülkede her konuda israfın yapıldığını bu durumun ülke ekonomisini etkilediği konuşuldu. Görüşmeler sonunda alınacak önlemlerle israfın önüne geçilmesine karar verildi.

3.2.2.12. Vergilerin Toplanmasıyla İlgili Kanun Hakkındaki Konuşması

01. 07. 1922'de Meclis'te vergilerin toplanmasına dair kanun teklifi görüşüldü. Bu kanun teklifi şu şekildedir;

Madde 1- Kars, Ardahan, Artvin livalariyle Iğdır Sürmeli kazalarında tahrir muamelesi icra edilinceye kadar Aşar, Arazi vergileri ile Kuraya ait Emlak vergisi yerine geçmek üzere Rus idaresi zamanında alınan cari Maktu vergisi iki misli olarak alınır.

Madde 2- Ruble olarak muayyen vergiler Maliye vekaletince tayin edilecek fiyat üzerinde Osmanlı evrakı nakdiyesine tahvil edilirdir.

Madde 3- Maliye Vekaletince tayin edilecek komisyonlar marifeti ile işbu liva ve kazaların vaziyet ve ahvali hazırası tetkikle Maktu vergiler tadil ve tashih kılınır.

Madde 4- İşbu liva ve kazalar halkından olup 1922 senesi zarfında muhaceretten avdet edenler 1923 senesi maliyesi gayesine kadar işbu Maktu vergilerden muaftır.

Madde 5- İşbu kanun yayınlandığı tarihten itibaren geçerlidir.

Madde 6- İşbu kanunun hükümlerinin yürütülmesi ile Maliye Vekili görevlidir. Kanunun görüşüldüğü esnada Erzurum Milletvekili Nusrat Bey'in Rusya zamanında Elviye-i Selase'nin bazı köylerinde beşyüz kişi vardı bugün aynı köyde otuz kişi var. Beşyüz kişinin verdiği vergiyi otuz kişi verecek ve halk zor durumda kalacak demesi üzerine Maliye Vekili Hasan Bey Otuz kişi varsa % otuz vergi verecek şeklinde cevap verdi. Şehirde oturup Köyde ziraat yapanlar ise ziraatları miktarınca köy heyetinin belirlediği vergiyi verecekler dedi.

Aşar vergisi yerine Rus zamanında alınan Maktu verginin alınmasının sebebini Gaziantep Milletvekili Ali Bey şöyle açıkladı;

“Köylüleri inleyen Aşar usulünün daha yeni anavatana katılmış olan Elviye-i Selase'ye uygulanmasını müşkül gördük, Bu müşkilat sebebi ile bir iki sene bu verginin alınmamasını uygun gördük”¹⁹¹.

Vergilerin toplanması kanunuyla ilgili olarak Cavit Bey ;

¹⁹¹ TBMM ZC, XXI, s.182

Üçüncü maddenin; «*Maktu*» ifadesinden sonra, «*Vergilerin tarzı taksimi icabına göre tadil ve tashih olunur.*» şekline koyulmasını teklif etti. Fakat maddenin yeni şekli oylamaya sunulurken kabul edilmedi¹⁹².

3.2.3.Fahrettin Erdoğan

3.2.3.1. Hayatı

1874' da Divriği'nin Yağbasan Köyünde doğdu. Ailesi 18. Yüzyılda buraya yerleşen Horasan Türkmenlerinden Garip Musa Ocağına bağlı Pirzade Mehmet Ağa'nın oğludur.

İlk ve orta öğrenimini Divriği İptidaî Mektebi ve Rüştüyesinde tamamladıktan sonra İstanbul'da ticaret yapan amcası Musa Ağa'nın yanına gelerek özel hocalardan bilgi ve görgüsünü artırdı. Abdülhamit karşıtlarının etkisiyle Türklük ve vatanperverlik coşkusu içinde Namık Kemal ve Mithat Paşa'nın etkisinde kaldı. Bu ortamda yapılan baskılarından yılarak, 1892'de Bulgaristan'a gitti. Rusçuk'ta Sivas ve Erzincanlı göçmenlerle temas kurarak milliyetçi görüş etrafında birleşmelerine çalıştı. 1894'te Romanya'ya (İbrail) geçip, Türkler'in durumuyla ilgili incelemelerini sürdürdü. İstanbul'a dönmesinin sakıncalı olduğu bildirilmesi üzerine 1897'de vapurla Batum'a oradan da Sarıkamış'a (Asbuğa Köyüne) yerleşti. Burada bir yandan Türkler'in Anadolu içlerine göçüne engel olmaya çalışırken, diğer yandan da Rus ve Ermenilere karşı mücadele etti. Kafkasya'daki inkılâpçılarla birleşerek Türk Konsoloslarının verdikleri direktifleri dairesinde örgütlenmeye gayret etti. Kayınpederi ile ziyaretine gittiği Hacıbektâş Dergâhından seferberlik ilânı üzerine Kars'a dönerken Batum'da tevkif edildi. Ancak kaçarak Kars'a geldi. Çalışmalarına devam ederken, İsmail Ağa'nın evini basanlar tarafından yaralandı ve aylardır arandığı için tutuklanarak Sarıkamış, Kars Hapishanesinde 20 gün kaldıktan sonra, siyasî tutuklu olarak bulunduğu Rostov-Harkof hapishanesine oradanda Orenburg'a sürgün edildi. Bir süre sonra takipli olarak serbest bırakıldı. Burada Türk ve İslam cemiyetlerinde çalıştı. Kars'tan gelen esir Türklere yardım için bağış topladı. 1917 Rus ihtilalinde Orenburg'dan kaçarak Buhara'ya oradan Bakû'ye ve Kars'a geldi. Ruslar çekilmeye başladığı için Ermenilerle mücadeleye başladı, burada bir halk hükümeti kurulunca belediye üyesi olarak çalıştı. Osmanlı Ordusu'nun Kars'ı ilk işgalinde Yakup Şevki ve Kâzım

¹⁹² TBMM ZC, XXI, s.195

Paşayla tanışarak onlara sivil müşavirlik yaptı. Savaşta yetim kalan 600 Türk çocuğunu koruma altına alarak okula yerleştirdi. Türkler'i orduya kaydettirerek silah ve cephanelerini temin etti. Ruslardan kalan silah ve mühimmatın Ermenilerin eline geçmemesi için kurdukları teşkilatta önemli hizmetler verdi.

Mondros Mütarekesi üzerine Türk Ordusu Kafkasya ve Kars'tan çekilince, yeniden Ermenilerle mücadeleye girişti. Kurulan geçici Millî Şûra Hükümeti'nin başkanı oldu. Güneybatı Kafkas Cumhuriyeti'nin kurulmasına öncülük ederek, Cihangiroğlu İbrahim Bey'in Cumhurbaşkanı olduğu hükümette Hariciye Nazırlığını üstlendi. Mustafa Kemal Paşa ve Kâzım Karabekir ile temas için Erzurum'a gelince İngilizler tarafından tutuklanmaktan kurtuldu. Kars adına Erzurum Kongresi'nde iken İtilaf Devletleri temsilcilerine çektiği protesto telgrafları üzerine İngilizler tutuklanmasını istediler. Fakat 3. Tümen Komutanı Halit Bey'in Oltu'ya götürmesiyle girişimleri sonuçsuz kaldı. Kars'ın ve Ardahan'ın kurtarılmasında milis kuvvetleri ile 9. Tümen emrinde çalıştı. Kars'ın anavatana katılması ile milletvekili seçilerek, 1 Eylül 1921'de meclis'e katıldı. Meclis'te Dilekçe, Tapu Kadastro, Sağlık komisyonlarında çalıştı. Kürsüde 1 konuşma yaptı. 1 soru önergesi verdi. Milletvekilliği sona erince Kars'a döndü. Ticaretle uğraştı. Genel Meclis Üyesi olarak görev yaptı. Çocuk Esirgeme Kurumu, Türk Ocaklarında ve CHP'de faal olarak görev aldı. 1937'de Ankara'ya yerleşti. 25 Mayıs 1958'de öldü. Evli olup bir çocuk babasıydı. Anılarını 1954'te Türk Ellerde Hatıralarım adıyla yayımladı. Kafkasya'daki mücadelesine dair elindeki belgeleri Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsüne vererek şeref diploması aldı¹⁹³.

3.2.3.2.Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti Öncesindeki Faaliyetleri

1917 Nisanın'da Evliye-i Selâse halkı, Ermeni saldırılarına karşılık verebilmek için Kars Gizli İslam Komitesini kurdu¹⁹⁴.

Kars Gizli İslam Komitesi'ne katılan Fahrettin Erdoğan Bey Sarıkamış'ta görev aldı. Halkın kendilerini korumaları için silah ve temin edilen paranın halka dağıtılmasında yardımcı oldu¹⁹⁵.

¹⁹³ Öztürk, TBMM Albümü, s.612

¹⁹⁴ Dayı, Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma, s.31

¹⁹⁵ Erdoğan, Türk Ellerde Hatıralarım, 160

Fahrettin Erdoğan, 5 Kasım 1918'de kurulan Kars Milli İslam Şurası'nda Hükümet Reisi olarak görev aldı. Fahrettin Erdoğan'ın gayretleri sonucunda siyasi birliği sağlamak maksadı ile vilayet kongresi yapılmasına karar verildi¹⁹⁶. 15 Kasım 1918'de yapılan kongrede "Kars İslam Şurâsı Merkezi Umumi" kuruldu. Merkez-i Umumi'nin Reisiliğine Kepenekçi Emin Ağa, yardımcılığına ise Fahrettin Erdoğan getirildi.

Fahrettin Erdoğan, 30 Kasım 1918'de açılan II. Kars Kongresi'nde kurulan Kars Milli İslam Şurâsı Hükümeti'nde görev aldı.

3.2.3.3. Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti Dönemindeki Faaliyetleri

17 Ocak 1918'de kurulan Cenub-î Garbi Kafkas Hükümeti'nde Hariciye Nazırlığına atandı¹⁹⁷. Osmanlı Devletiyle ilişkileri geliştirmek maksadıyla Erzurum'a gönderildi. Kendisine verilen itimatnamede şu hususlara yer veriliyordu;

*"Hükümetimizin bazı önemli sorunlarını halletmek üzere özel delagasyon sıfatı ile Hükümet-i Osmaniye'nin vilayet merkezine gönderilen Hariciye Nazırımız Fahrettin Bey, hükümeti adı geçen nezdinde istikraz ve telgraf ve posta murakabe ve muhaberesinin tesisi vesair anlaşmalar ve hükümetimizin ilanı istiklaliyet kararının icabedenlere tebliğine ve hükümetimizin ilanı istiklaliyet kararının icabedenlere tebliğine ve hükümetimizin çıkarlarına hizmet eden her türlü muameleye ve dersadette bulunup, barış konferansına gidecek delegelerimize para gönderme ve telgraf keşidesine yetkili bulunduğu işbu itimatname nazırı adı geçene verildi"*¹⁹⁸.

Fahrettin Bey, yanına talimatnameyi ve nezaretin ihtiyaç listesini alarak 3 Mart 1919'da Erzurum'a hareket etti¹⁹⁹.

Fahrettin Bey, Erzuruma ulaştıktan sonra ilk olarak Yakup Şevki Paşayla görüşerek silah verilmesini istedi. Yakup Şevki Paşa ise Ruslardan kalan tek ateşli, barutla atılan silahlardan verebileceğini söyleyince Fahrettin Erdoğan eski tip silahların işine yaramayacağını söyleyerek teklifi reddetti.

Fahrettin Bey, Yakup Şevki Paşa'nın Erzurum'dan ayrılmasından sonra bu görevi vekaleten devralan Miralay Rüştü Bey ve Kurmay Albay Hüseyin Hüsnü Bey ile askerî yardım meselesi üzerinde görüşmelerde bulundu. Vilâyat-ı Şarkîye

¹⁹⁶ TBMM Kültür, Sanat Yayın Kurulu ile Türkiye Bankalar Birliği, , **Anadolu ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası**,s.23

¹⁹⁷ Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**,s.20

¹⁹⁸ Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**,s.236

¹⁹⁹ Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**,s.237

Cemiyetini ziyaret ederek Cevat (Dursunoğlu) Bey ve Albayrak Gazetesi Müdürü Süleyman Necati Bey'le görüşerek onların teşvikiyle bir beyanname yayınladı²⁰⁰.

17 Nisan 1919'da bir intibahname yayınlarak, Türk halkına Evliye-i Selâse'deki insanların çektiği sıkıntıdan ve bağımsızlık mücadelesinden bahsetti. Düşmanlarının Ermeniler'i kullandığını buna karşın Türklerin Cenub-î Garbi Kafkas Hükümeti'ni kurarak var olma mücadelesini devam ettirdiklerini vurguladı²⁰¹.

Kars Gizli İslam Komitesi bölgede askeri teşkilatlanmanın sağlanması için 30 Ocak Kars İslamları Askeri Meclisi Kongresi toplandı Bu kongreye Fahrettin Beyde katıldı²⁰².

Kongre'nin ardından Karaşarlı Ali Rıza Bey, Ruslar'ın Ermenilere verilmesini istedikleri silah depolarına el koymak üzere harekete geçilmesini istedi. Harp Reisi'nin isteği üzerine bu işe gönüllü olan Fahrettin Bey ve 2 arkadaşı Muhafızlık Komitesi adı altında bir teşkilat kurarak faaliyete geçtiler. Komitenin gayretleriyle Kars'ta 4000 mevcutlu piyade alayı ile 2000 kişilik polis ve jandarma gücü kuruldu.

Sarıkamış'ta tutulan Türk esirlerinin kurtarılması için büyük çaba gösterildi. Pozat köyünde Blikof İbrahim Bey, esir başına bir lira ödemek suretiyle Rusların her gece 20 ile 30 kişiyi serbest bırakmalarını sağladı²⁰³.

Brest Litovsk Antlaşmasında sonra ilerleyen Türk Ordusu daha gelmeden bölgedeki milis kuvvetleri bölgeye hakim oldular.

Türk ordusu 25 Nisan 1918'de Kars'a girmeden Fahrettin Erdoğan Yakup Şevki Paşaya mektup göndererek bölgede Türk halkının yapmak istediklerini sıraladı. Mektup şu şekildeydi;

1-“Kars'ın açık mahallesindeki Rus dikili saldatı heykelini göreceksiniz. Türk bayrağı bunun ayağı altında ve Rus bayrağı da üstünde görülmekteydi. Cemiyetimizin bu savaşta bir kararı vardı. Türk bayrağı Rus Saldatının ayağı altında alınması, bunun yerine elinde Türk bayrağı olan bir Mehmetçik heykelinin omuzlarına çıkararak bayrağımızı dalgalandıracaktı. Bunun için anıt olduğu gibi kalsın. 2- Şehrin Ortasındaki, Rum kilisesinin üzerinde altta ay yıldız üstünde bir hac konulmuş olarak göreceksiniz. Yine cemiyetimizin ahdına göre, hacı alta, ay

²⁰⁰ Dayı, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, s,121, Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, s,28

²⁰¹ Erdoğan, **Türk Ellerde Hatıralarım**,s.244.

²⁰² Dayı, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, s,121, Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**,s.35

²⁰³ Erdoğan, **Türk Ellerde Hatıralarım**, s.164,

yıldızı üstte koyacağız, bunu da Muhafaza edin. 3- Şehrin Ortasında Türk konsolosluğu vardır. Sandıklarla gizli siyasi evrak buraya saklanmıştır. Bu Konsoloshaneyi de muhafaza altında bulundurmanızı istirham eder, ellerinizi öperim”.

Mondros Ateşkesi’nden sonra bölgede kurulan Cenub-î garbi Kafkas Hükümeti hızla çalışmalarına devam ederken Şevki Paşa ile Fahrettin Bey arasında geçen konuşmada Şevki Paşa düşüncelerini şu şekilde dile getirdi; “Siz aşırı derecede Türkçü ve Milliyetçisiniz, İngilizleri iyi karşılırsanız ancak bu mücadeleyi % 4 kaybedersiniz, çünkü onlar Milliyetçileri toplayıp götüreceklerdir.” Eğer çarpışma ile karşılırsanız % 50 kaybederiniz²⁰⁴.

7 Mayıs 1919’da Oltu Kaymakamı imzası ile Tortum’da bulunan Hariciye Nazırı Fahreddin Bey’e gönderilen telefon yazısında şunlar dile getirildi; “Urumları böyle tesli edip, eşkıya haline koyan, buraya gelen İngiliz zabiti Yüzbaşı Farrer’dir. Çünkü, İslamların ellerinden silahları toplandı. Rumların eline verildi. Bu fenalığı açıktan açığa yaptı”.

Bu arada, Ermeni zulmünden kaçan halkın göçünü önlemek için, Halid Bey’in Oltuya gönderdiği Fahreddin Bey, buradan Narman’a geçerek burada da bir milli teşkilatın kurulmasını sağladı.

İngilizlerin yardım ve teşvikleriyle Merdenik’ten Koşar’a doğru ilerleyen Ermeni ve Gürcülere karşı Mahmut Çavuş Narman’dan topladığı 300 kadar silahlı milis kuvvetiyle ve Halid Bey’den aldığı silah yardımı ile Ermenilerin, Merdenik’ten ileri geçmelerine engel oldu²⁰⁵.

Oltu Şura Hükümeti’nin Azerbaycan ile de irtibatı oldu. Azerbaycan Hükümeti tarafından görevlendirilen kişiler Oltu da incelemelerde bulundular. O sıralarda Oltu’da bulunan Fahrettin Bey, Bakü’den gelen Miralay Yedigarov İsmail, Yusuf Kenan ve Nazaralioğlu İsmail Beyler ile görüştü.

Fahrettin Bey Oltuya gelen bu kişiler ile Oltu Norman Arasındaki Kireçli göl mevkiinde görüşerek onlara, “Askeri yardımlar gönderilemiyorsa, Ermenilerle, ara sıra çarpışıp kuvvetlerinizi geçici bir zaman için o tarafa çekmeye gayret ediniz” dedikten sonra; “Biz de Türk orduları ile gelip size yardım ederiz” şeklinde vaatte

²⁰⁴ Erdoğan, *Türk Elleriinde Hatıralarım*, s.209.

²⁰⁵ Dayı, *Elviye-i Selâse’de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, s.208

bulundu²⁰⁶. Gerçekten de Azerbaycan ve Oltu Hükümeti başta olmak üzere şubelere askeri yardımda bulunuldu.

3.2.3.4. Fahrettin Erdoğan'ın Meclisdeki Faaliyetleri

3.2.3.4.1.Kars'ta Yapılan Milletvekili Seçimleriyle ilgili Konuşması

TBMM'ye milletvekili göndermek için Anadolunun her şehrinde seçim yapıldı.

Kars'ta yapılan Mebus seçimleri hakkında Meclise Şikayetname gönderildi. 03. 08. 1921'de Meclis'te okunan şikayetname ile Sarıkamış'ta, yapılan Mebus seçiminin usul ve kanunu uymadığından tekrar yapılması istendi. Rıza Efendi (Batum) bu şikayetin sebebinin Sarıkamış'tan yedi kişi olduğunu söyledi. Bu kişiler Musa namında birini seçtirmek istediler bu yüzden telgraf çektiler. Sonunda onlarda pişman oldu diyerek Kars Milletvekillerinin mazbatalarının kabulünü istedi. Vekillerin Mebusluklarının kabulü oylamaya sunuldu ve kabul edildi. Yapılan oylamadan sonra Cavit Bey;

Evliye-i Selâse halkı Osmanlı Rus savaşından sonra Rus hakimiyetine geçtiği için çok üzüldüler ama Osmanlıya karşı olan hissi duygularını hiç yitirmediler. Rusya da ihtilalin çıkmasıyla Evliye-i Selâse yine Osmanlıya ait olduğunu, İngiliz entrikasıyla Ermeni mezalimi başladığını bu aşamalardan sonra Kâzım Karabekir'in Kars ve Ardahan'ı ele geçirdiğini anlattı.

Cavit Bey'den sonra Fahreddin Bey söz hakkı alarak şunları ifade etti;

Kars TBMM'ye temsilci gönderdiği için gurur duyuyor, Bu savaşın en büyük yükünü Evliye-i Selâse çekti. Kars bu savaşta yüzbin kurban verdi. Yirmibeşbin çoluk çocuk ve kadınlarımızı kestiler, şehitlerimizi bize teslim etmediler diyerek Evliye-i Selâse halkının samanlıklara doldurularak yakıldığını ifade etti²⁰⁷.

Kars Milletvekilleri Cavit Bey ve Fahrettin Erdoğan'ın konuşmalarından sonra Evliye-i Selâse'nin durumu ve yaşadıkları bir kez daha duyuruldu.

3.2.3.4.2.Nahiye Kanunuyla İlgili Konuşması

18. 3.1922'de Nahiye kanunu hakkında Dahiliye Encümenin de yapılan görüşmelerde Cavit Bey ve arkadaşları tarafından seçimlerin yuvarlak bırakmak sureti ile ad gösterme şeklinde olması teklif edildi. Meclise sunulan tahrir şu şekildedir;

²⁰⁶ Erdoğan, **Türk Ellerinde Hatıralarım**,s.219

²⁰⁷ TBMM ZC, XI, s.406-407

Riyaseti Celileye

Seçmenlerin etkilenmesine fırsat tanımamak için bir gözü siyah, bir gözü beyaz bırakılmış iki gözlü bir sandığa perde arkasında taş koyarak köy seçimlerinin yapılmasını teklif ederiz. Bu yönün düzenlenmesiyle maddenin değiştirilmesini, sonra encümenine iadesini teklif ederiz.

<i>Kars</i>	<i>Kars</i>	<i>Kars</i>
<i>Cavid</i>	<i>Fahreddin</i>	<i>Alî Rıza</i>
<i>Batum</i>	<i>Batum</i>	
<i>Fevzi</i>	<i>Ahmed Akif</i>	

Bu takririn Meclis tarafından reddedilmesinin ardından Ali Rıza Bey düşüncelerini şöyle dile getirdi;

“ Bendeniz okunan şeyin ne sebeple reddolunduğunu itirafedeyim ki iyi anlamadım. Ancak arkadaşımın anlattığına göre bizim fikrimiz iyi anlaşılmamış. namzet meselesi ileri sürülüyor. Bu kolaydır. Meselâ; köylerden çekilen seçmenler nahiye merkezine yığılacak Yani oy vermeye hakkı olanlar toplanacak ve şuraya ne kadar adam lazım? On veya yirmi. Toplanan halktan sual edilecek Onlar gösterecekler: Mesela Ali, Veli, Hasan. Bu isimler aday olarak yazılacak. Buların sırasıyla isimleri yazıldıktan sonra sırayla onlara yuvarlak usulüyle oy verilir. Bilahare aldıkları oylar tespit edilir. Hangisi kazandıysa onlar olur. Yani adaylar, hiç kimse tarafından seçilmeyecek. Yine o seçime hakkı olan insanlar tarafından gösterilecek ve kendileri tarafından kesin olarak seçilecekler. Bizim maksadımız buydu. Böyle olursa seçmenler hiçbir tesir altında kalmazdı. Pusula usulüyle halkımız okur yazar olmadığından suistimale maruz kalınır. Teklifimiz Bunun içindir.

Aday meselesine gelince; mesela şura yirmi, otuz kişiden oluşacaksa, seçim yerine gelen oy sahiplerine teklif olunacaktır.Kimi seçiyorsunuz?Tabi arada bir konuşma olacak. Eğer uzlaşma sağlanırsa mesela,otuz kişi gösterirler. Yok ihtilaf olursa arkadaşlar arasından daha fazla adam gösterirler, bilahare oy toplanır, onlardan kim kazanırsa aza olur. Maruzatım bundan ibarettir”.

Konuşmalar sırasında söz hakkı alan Fahreddin Bey, pusulanın suistimale yol açtığı yuvarlak usulünde ise suistimale maruz kalınmayacağını ifade etti.

Karahisarı Şarki Milletvekili Mustafa Bey’in bu usulün güvenilmez olduğunu söylemesi üzerine Fahrettin Bey itiraz ederek şunları söyledi;

“Efendim oraya birikmiş olan halk kendi içlerinden seçecekler. Yabancı olmayacak. Şimdi bizim usulümüzle, yani pusla ile rey atmak usulünde ekser köylerimizde hattâ bura köylerinde de okuyup yazan çok olmadığı için, seçimi vaktinde usulüyle yapmak, yalnız yazıcıların oynayacağı role bağlıdır. Teklifimizin Kabul edilmesini istirham ediyoruz”.

Bunun üzerine Mentеше Milletvekili Tevfik Bey bu usulle halkı okuyup yazma ihtiyacından uzaklaştırıyorsunuz dedi. Fahreddin Bey söz hakkı alarak şunları söyledi;

“Şimdi oraya biriken komisyon tabii Müntahibievvelerin, oy hakkı olanların adlarını deftere yazıyor. Sandık kilitli olarak heyet huzuruna geliyor. Perde arkasına konulduktan sonra gösterilen adayların isimlerini kâtip okuyor. Meselâ: Tevfik Rüşdü'nün intihabıdır. Herkes gidiyor. İsterse beyaz istemezse siyah yuvarlak atıp çıkıyor Ama burada pusla usulünde yazıcılar tarafından tesir yapılıyor. Çünkü kendi yazamıyor. Yazıcı istediğini yazıp veriyor. Ama perde ar kasına gittiği vakit yalnız kendi vicdanı, kendi Allahu vardır. Bundan başka kimse yoktur. İsterse beyaz atar, istemezse siyah atar. Her tesirden uzak olur”²⁰⁸. Bu önerge Meclisin oyuna sunuldu ve reddedildi.

3.2.3.4.3.Emvali Metruke'nin suretiyle ilgili Konuşması

16. 04. 1922'de Emvali metrukenin sureti idaresi görüşüldü. Bu konudaki kanuna göre Düşman istilasından kurtulan yerlerde sahipsiz kalmış emval-i menkul ve gayri menkul Hükümetce idare edilerek bunların kira parası ve hasılatı hazineye konacaktı²⁰⁹. Ancak bunlardan geri dönenlerin emaneten mal sandığına koyulanlar geri verilirdi. Cavit Bey ve arkadaşları bu konuda teklifte bulundular. Kiraya verenlerin kirayı arttırmalarına mani olmak için bu kanuna bir madde eklenmek istediler. Fahreddin Bey, bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirdi.

“Efendiler, bu meselenin Evliye-i Selâseyle ilgisi olduğu için bendeniz birkaç söz söyleyeceğim. Emvali menkule; memleketimiz düşman elinden kurtulduktan sonra tabii alınan alındı, satılan satıldı. Bu hususa dair bir şey söylemeyeceğim. Çünkü bu emvali menkuledir. Yalnız binalar kalmıştır ki, Hükümet bunları kiraya veriyor. İcarını alıyor emvali gayrimenkulen de bizde (250) pare

²⁰⁸ TBMM ZC, XVIII, s.398-403

²⁰⁹ Rıdvan Akın, **Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkları ve İdare**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s.265

karye var. Bunlarda Ruslar, Ermeniler Rumlar sakin idi. Rumlar zaten hicret etmişler, girmişler. Teselya kıtasına. Ermeniler de komşularını katletmişler ve gitmişler, Revandaki kuvvetlerine iltihak etmişlerdi. Şimdi o taraftaki olan İslamlar hicret ederek geliyorlar ve bu köylerde sakin oluyorlar. Bizim elviyei selasede bulunan arazi mülk değil, bunlar hazinenin malıdır. 93' te elviyei selase terhin olunarak kaldırıldığı vakitte hicret eden İslamların arazisini Ruslar almış, parasını vermiş ve yine Türkiye'den giden Rumlara, Ermenilere taksim etmiş bunlar da bu araziye terk edip çıkıp gitmişlerdir. Bizim arazide alım satım yoktur. Ama Revan tarafından (300) pare karyenin ahalisi hicret ederek gelmiş ve bu kuraya yerleşmişlerdir. Onların arazileri kıymetli araziler, Ruslar onları başka suretle idare ediyorlardı. Çünkü İranilerden alınmış, Ruslar kendi taraflarına ilhak etmişler orayı başka kanunla idare ediyorlardı. Elviyei selase emanet olduğu için yalnız koçanlarını eline vermek suretiyle vergilerini vererek Hazineye mal etmişler. Zira bu terhin olarak bırakılan arazinin müddeti ikmal edilip Osmanlı Hükümeti bunu geriye istediği vakit işte halkın yedinden aldığı koçanları ile mülklerini satmışlar. Hazineye de mal olmuştur diye bunu bir vesika olmak üzere tutmuştur. Şimdi bu arazi bu tarafta kaldı. O taraftan hicret eden ahali iskan ediliyor. Şimdi o tarafta onların kalan arazilerinde Ermeniler oturmuşlar, bunların buradaki kalan arazisine Hükümet, emvali metruke, emvali gayrimenkule diye vaziyed eder. Hükümet de bunu kira ile verirse doğru olmaz. Çünkü bunlardan kira alınması doğru değildir.. Her halde bendeniz rica ediyorum ki, bu kanun Elviyei selase halkına teşmil edilmesin.

Cavit Bey ise bu konuda şunları söyledi;

“Efendim, mahzuru siyasi hakkında söyleyeceğim : Bizim memleketimizde bir şey yapacağımız zaman bir âdet var; acaba ecnebler ne der? Acaba ecneblere dokunur mu? Gibi birtakım şeyler daima düşünürüz ve bu düşünmekle yapacağımız işten çekiniriz, halbuki bizim düşmanlarımız memleketimizi işgal ettiler. Anadolu'muzun bir kısmını, Trakya'mızı işgal ettiler, hiç böyle bir şey düşünmediler. Bugün benim Edirne'deki evim emvali metruke olarak idare olunuyor. Bana on para vermedikleri gibi benim vekilime de vermiyorlar. Aydın ve İzmir havalisinin ne halde olduğu malûm. Eskiden Ermeni Hükümetinin elinde kalan arazi ve emlâk de malûm. Düşmanlarımız bunların hakkında hiçbir şey düşündükleri yok. Bizim hakkımızda mahzuru siyasi var mı, yok mu diye düşünmüyorlar. Eğer arkadaşlar, bu meselede mahzuru hukuki, adlî vardır demiş olsalardı arkadaşlar onu o zaman düşünürdük. Fakat kanun bunu da giderdi.

Emvali menkule olursa satılır, çünkü durmaz, çürür, mahvolur. Emvali gayrimenkule olursa muhafaza edilir. Sonra sahibi gelince iade edilir. Bunun için bendeniz mahzuru siyasiyi düşünülemez kabul ediyorum ve bu suretle düşünmemenizi rica ediyorum”²¹⁰.

Abdullah Efendi (Dersim) Beyde Cavit Bey ve Fahrettin Bey’e katıldığını söyleyerek Bu teklif Evliye-i Selase halkının hukukunu muhafaza açısından uygun bir teklif dedi.

SONUÇ

Osmanlı Devleti 1877-1878 tarihleri arasında Rusya ile yaptığı savaşı kaybetti. 3 Mart 1878’de Yeşilköy Antlaşması, 13 Temmuz 1878’de Berlin Antlaşması imzalandı. Berlin Antlaşması’ndan sonra Elviye-i Selâse Rusya’ya savaş tazminatı olarak verildi. Rus idaresi bölgedeki Türk kimliğinin silinmesi için elinden gelen çabayı harcadı. Elviye-i Selâse 1918’e kadar Rus idaresinde kaldı. Bu dönemde Türk halkı büyük sıkıntılar çekmiştir. Bu dönemin halk arasında “Kırk Yıllık Kara Günler” olarak anılması hep o çekilen sıkıntıların özeti gibidir. “ Kırk Yıllık Kara Günler” 3 Mart 1918’de Brest Litovsk Antlaşması’yla Elviye-i Selâse’nin tekrar Osmanlı Devletine verilmesiyle son buldu.

I.Dünya Savaşı’nı takiben imzalanan Mondros Mütarekesi’nden sonra bölge yeniden çalkantılı bir sürece girdi. Çünkü mütarekenin 11. Maddesi gereği Osmanlı askeri ve mülki idaresi Erzurum’a çekilirken İngilizler Kura nehrini sınır belirleyerek kuzeyini Gürcü, güneyini Ermeni yönetimine bıraktı.

Yıllarca zulme karşı ciddi bir mücadele vermiş olan bölge halkı yeniden teşkilatlanmaya giderek kuzeyde Gürcülere güneyde Ermenilere karşı siyasi ve askeri mücadele vermeye başladı.

Kars ve Ardahan da gerçekleştiren kongrelerle bölgedeki milli teşkilatlanma genişletildi ve 17/18 Ocak 1918’de tek bir çatı altında toplandı. Sonuçta Cenub-î Garbi Kafkas Hükümeti ortaya çıkarıldı. Hükümet Türk halkının haklarını korumak için 13 Nisan’a kadar mücadele etti. Fakat İngilizler meclisi bastı ve hükümeti dağıttı. Bundan sonra kurtuluşa kadar geçen süre içerisinde yeni bir mücadele başlatıldı. Elviye-i Selâse’nin kaderini Anadolu’nun kaderiyle birleştirmek olarak ifade edilecek bu süreç Cenub-î Garbi Kafkas Hükümeti’nin Dışişleri Bakanı

²¹⁰ TBMM ZC, XIX, s.216-219

Fahrettin Erdoğan'ın Erzurum'daki çabalarıyla önemli bir noktaya getirildi. Bu direniş hareketleri esnasında bölge halkının eşsiz mücadelesi ortaya koyuldu.

13 Nisan 1919 tarihinden itibaren İngiliz takibinde bulunan Fahrettin Erdoğan İngilizlerin Erzurum Kongresine engel olacağı düşüncesiyle yalnızca kongrenin ilk oturumuna katıldı. Fakat kongrelerde Elviye-i Selâse'nin vatanın bir parçası olduğu vurgulandı.

12 Ocak 1920'de açılan Son Osmanlı Mebuslar Meclisi'nde alınan Misak-ı Milli kararlarında da Elviye-i Selâse'nin vatanın ayrılmaz bir parçası olduğu birkez daha dünyaya ilan edildi.

Elviye-i Selâse'de artan Ermeni mezaliminden dolayı Kâzım Karabekir II. Doğu hareketini başlattı. II. Doğu hareketinin ardından Gümri, Moskova ve Kars Antlaşmaları'yla doğu sınırimız bugünkü şeklini aldı. Kurtuluşu takiben Kâzım Karabekir'in teklifiyle TBMM'ye Kars'ı temsilen 3 Milletvekili gönderildi. Ali Rıza Ataman, Fahrettin Erdoğan ve Cavit Erdel bölgedeki mücadelenin ön saflarında bulunan isimlerdi.

Kars Milletvekilleri'nden Ali Rıza Ataman mecliste 10 Konuşma yaptı. Bunun yanında 1 soru ve 1 gensoru önergesi verdi.

Devletin mali açıdan sıkıntı içerisinde olduğunu öne sürerek Dahiliye Vekaletinin üstlendiği görevlerin askeri makamlarca yerine getirilmesini teklif eden ender simalardan birisiydi.

Lozan Barış Konferansında izlenecek stratejinin gizli tutulmasına tepki gösteren vekillerden biri olan Ali Rıza Bey, Türk heyetinin ilkelerinin meclis tarafından tartışılmasını ve ortaya çıkacak karara göre şekillendirilmesini istiyordu.

Cavit Bey, 30 konuşma yaptı. Bunun yanında 2 soru önergesi 4 kanun teklifi verdi.

Savaşta yararlılıkları görülenlere Teşekkürname verilmesini öngören kanunun müzakeresi sırasında Teşekkürname yerine Takdirname ifadesinin kullanılmasını önermiş ve diğer vekillerinin desteğiyle teklif Takdirname adıyla yasallaştırılmıştır.

Cavit Bey, Gazilere 800 kuruş maaş bağlanmasına için aktif şekilde çalışan vekillerden biri olmuştur.

Kumar oynanmasına engel olmak için oynayanların para ve hapis cezasına çarptırılmasını içeren kanun mecliste görüşülürken Cavit Bey kanunun caydırıcılığını arttırmak için vali kaymakam gibi halka örnek olabilecek kişilerin kumar oynaması durumunda bunlara daha fazla ceza verilmesini önermiştir. Genel kurulda Cavit

Beyin önerisi haklı bulunarak kanuna kumar oynayan ve oynatan memurların görevden uzaklaştırılması kaydı eklenmiştir.

Mülki ve idari teşkilat değişikliklerinde devletin halka daha iyi hizmet götürmesi esnasından hareketle nüfusu az olan yerleşim merkezlerinin (nahiye, kaza) daha büyük nüfusa sahip kazalara bağlanmasını savunmuştur. Böylece halkın vergileri israf edilmemiş olacaktı.

Savaş döneminde çeşitli sebeplerden malını mülkünü terk edenler muhacir olarak adlandırılarak çeşitli vergilerden muaf tutuluyordu. Geri dönmeleri halinde bir süre daha bu vergiler alınmıyordu. Aynı uygulamanın Rus otoritesinden kurtulmak için memleketlerini terk eden ve Kars Antlaşması'ndan sonra geri dönmek isteyen Elviye-i Selâse halkı içinde geçerli olmasını isteyerek bölgenin bozulan sosyal yapısının yeniden düzeltilmesine gayret etmiştir.

Tuz kanunuyla ilgili görüşmelerde Tuz fiyatlarına zam yapılmasına karşı çıkan Cavit Bey, halkı daha fazla sıkıntıya sokarak onları kaçakçılığa yönlendireceğini öne sürdü. Böyle olunca devlet vergi kaybına uğrayacağı gibi bir de kaçakçılıkla mücadele etmek zorunda kalacaktı. Cavit Beyin dile getirdiği hususlar göz önünde bulundurularak teklif reddedildi.

Milli Mücadele döneminde mülki teşkilatlarla pek fazla ilgilenilmemişti. Cavit Bey, bu hususla ilgili olarak yaptığı bir konuşmada dairelerde gereğinden fazla memurun istihdam edildiğine ve bu yüzden maaşlara fazla ödenek ayrıldığına dikkat çekerek, sayının azaltılmasını istemiştir.

Fahrettin Erdoğan, 1 konuşma yaptı. Bunun yanında 1 soru önergesi verdi. Elviye-i Selâse'deki teşkilatlanmada en ön safta bulunan Fahrettin Bey, meclis kürsüsünü en az kullanan vekil olmuştur. Mecliste görev yaptığı süre içerisinde bir konuşma yaptı ve bir de soru önergesi verdi.

Encümen seçimleri, pusula usulü denilen aday isimlerinin yazılması suretiyle yapıldığında halk okuma yazma bilmediği için suistimale sebep oluyordu. Fahrettin Bey, seçimlerin bu usül yerine yuvarlak usulü olarak bilinen bir gözü siyah bir gözü beyaz bırakılmış iki gözlü bir sandığa perde arkasında taş koyulması suretiyle yapılmasını teklif etti. Yapılan konuşmalarda yuvarlak usulünün halkı okuma yazma alışkanlığından uzaklaştırılacağı düşüncesiyle vazgeçildi.

Düşman istilasından kurtulan yerlerde emval-i menkul ve gayri menkul hükümetçe idare edilerek kira paraları hazineye koyuluyordu. İstiladan sonra geri

dönerlerin paraları geri verilirdi. Elviye-i Selâse için bu kanunun uygulanmasını onlardan kira alınmamasını isteyen Fahrettin Erdoğan'ın teklifi kabul edildi.

BİBLİYOGRAFYA

A- ARŞİVLER

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

B- TELİF ESERLER

1-Kitaplar

AKLAN, Ahmet Turan ve Diğerleri, **Osmanlı Tarihi**, VI, İstanbul, İz Yayıncılık, 1999.

AKGÜN, Seçil, **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni meselesine Dair Raporu**, İstanbul, Tercüman Tarih Yayınları, 1981.

AKYÜZ, Yahya, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu**, Ankara, TTK, 1998.

AKŞİN, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Ankara, Kültür Yayınları, 1998.

ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, İstanbul, AlkımYayınevi, 1996.

ARSLANOĞLU, Cem Ender, **Kars Milli- İslam Şurası ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi**, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1986.

ARSLAN, Betül, **Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, İstanbul, Kaynak yayınları, 2004.

ARSLAN, Yavuz, **TBMM Hükümeti, Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920-30 Ekim 1923)**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2001.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, I, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1982.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, II, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1982.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, III, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1982.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Tek Adam**, I, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2003.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Tek Adam**, II, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2003.

ÇOKER, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi**, Ankara, TBMM Vakfı Yayınları, 1995.

BAYKARA, Tuncay, **Milli Mücadele**, TTK, Ankara, 1985.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, IV, Ankara, TTK, 1983.

DAYI, Esin, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Erzurum, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, 1997.

DAYI, Esin, **Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1997.

DEMİREL, Ahmet, **Birinci Meclis'te Muhalefet**, Ankara, İletişim yayınları, 1994.

- DEMİRBAŞ, Uğur ve diğerleri, **Arşiv Belgelerine göre Ermeni Mezalimi (1919-1920)**, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1998.
- DEVELİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitabevi, 1990.
- DİLEK, Mehmet Sait, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti Dahiliye Nazırı Ali Rıza Ataman**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , 2001)
- DURSUNOĞLU, Cevat, **Milli Mücadele'de Erzurum**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2000.
- ERDOĞAN, Fahrettin, **Türk Ellerde Hatıralarım**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayını, 1998.
- GÖKDEMİR, Ahmet Ender, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998.
- GÖNLÜBOL, Mehmet ve diğerleri, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1991.
- GÜNEŞ, İhsan, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı**, Eskişehir, Kültür Yayınları, 1997.
- GÜNERİ, Süleyman Necati, **Hatıra Defteri**, haz. Ali Birinci, İstanbul, Emek Matbaacılık, 1994.
- GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Ankara, TTK, 1983.
- GOLOĞLU, Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet**, Ankara, TTK, 1970.
- İLERİ, Rasih Nuri, **Atatürk ve Kominizm**, İstanbul, Skala yayıncılık, 1994.
- İLTER, Erdal, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara, Kök Soysal Stratejik Araştırmalar Serisi, 1999.
- KARABEKİR, Kâzım, **Kâzım Karabekir'in kaleminden Doğu'nun Kurtuluşu**, Erzurum, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 1990.
- KARABEKİR, Kâzım, **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul, Emre Yayınları, 2002.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, VIII, Ankara, TTK, 1995.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, Ankara, Ankara, Kültür Ofset Ltd., 1953.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Milli Mücadele'de Kars**, İstanbul, Kars'ı Tanıtma Derneği Yayınları, 1960.

- KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Kars İli Çevresinde Ermeni Mezalimi**, Ankara, Köksav Yayınları, 1989.
- KORKMAZ, Ramazan, **Genel Olarak Ermeni Sorunu ve Canlı Kaynaklardan Çıldır'da Yapılan Ermeni Mezalimi**, Ankara, Kök yayınları, 1990.
- KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınevi, 1990.
- KILIÇ, Selami, **Ermeni Sorunu ve Almanya**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2003.
- LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara, TTK, 1970.
- ÖZÇELİK, İsmail ve diğerleri, **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi**, Ankara, Gözlem Yayınevi, 2001.
- ÖZTÜRK, Kâzım, **TBMM Albümü**, Ankara, TTK, 1973.
- ÖZTÜRK, Kâzım, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Ankara, TTK, 1989.
- Refik, Ahmet (ed.), **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri**, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2005.
- SELVİ, Haluk, **Milli Mücadele'de Erzurum**, Erzurum, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınevi, 2000.
- SUBAŞI, Yakup Şevki , **Bir Komutan'dan Anılar**, Ankara, TTK, 1977.
- SORGUN,Taylan, **Mütareke Dönemi Bekirağa Bölüğü**, İstanbul, Toker Yayınları, 1998.
- SONYEL, Salahi, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, Ankara, TTK, 1995.
- SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)**, Ankara, TTK, 1983.
- TANSEL, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, İstanbul, MEB, 1997.
- TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu ile Türkiye Bankalar Birliği, **Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası**, Ankara, 1993.
- URAL, Selçuk, **Vilâyât-ı Şarkîye'de Mondros Mütarekesi'nin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü**, (Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,2002).
- URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belge Yayınları, 1987.
- YALÇIN, Durmuş ve diğerleri, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Ankara, 2000.
- YALMAN, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve İştittiklerim**, İstanbul, Yenilik Basımevi, 1970.
- YERESİMOS, Stefanos, **Türk-Sovyet İlişkileri**, İstanbul, Gözlem Yayınları,1979.

2-Makaleler

ARSLAN Ali, “ Bugünkü Nahçıvan Statüsünün Oluşumu”, **AAMD**, S.41, (1998), s.521-547

AVCI, Cemal, “Milli Mücadele Döneminde Türk Ermeni İlişkileri”, **AY**, S. XIII, (1994),s.1-11.

BUDAK, Mustafa, “Mondros Mütarekesi’nden Sonra İngilizlerin Batum’u İşgali, **Kafkas Araştırmaları III**, (1997), s. 117-141.

ÇAĞLAYAN, Tuncer, “Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere”, **AAMD**, S.144, (1999), s.513-529.

DAYI, Esin, “Ermeni Mezalimi”,**TAED**, S.XXVIII, (2004), s.246.

GÖKBİLGİN, Tayip, “1919 Yabancı Devletlerin İşgalleri ve İstekleri karşısında Osmanlı Hükümeti”, **BTTD**, S.34,(1987),s. 15-23.

GÜL, Mustafa, “Elviye-i Selâse’nin Osmanlı’ya iadesi ve Uygulamalar”, **AY**, S.XV, (1999), s.367-381.

KILIÇ, Selami, “Mustafa Kemal ve Erzurum Kongresi”,**AİİTED**, S.I,(1997), s.78-97.

KILIÇ, Selami, Tarihi Gerçekler ve Doğu Anadolu’da’ki Ermeni Mezalimine Dair Bazı Belgeler, **AÜTAED**, S.VI, (1996), s.145-159.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, “Amerikan Mandasını Kimler Nasıl Öneriyor”, **BTTD**, S.67-68, (1973), s.30-38.

KURAT, Akdes Nimet, “Brest Litovsk Müzakereleri ve Barışı”, **BELLE TEN**, XXXI/521

KÜRKÇÜOĞLU, Erol, “Doğu Anadolu’da’ki Türk Soykırımını ve Ermeniler”,**TEİAMM**, (2002), s.4.

SONYEL, Salahi, “Yeni Belgelerin ışığı altında Ermenim Tehcirleri, **BELLE TEN**, S.141, (1972), s.31-51.

ŞAHİN, Elzade, “Kars’ın 25 Köyünde Yapılan Katliam”, **Yakın Tarihimizde Kars Ve Doğu Anadolu Sempozyumu**, (1991),s.37.

ŞAMSİTDİNOV, A.M, “Türkiye’de Milli Kurtuluş Mücadelesi”, **BTTD**, S.41, (1971),s.36-41.

TAŞ, Fahri, Mondros Mütarekesi’nden Sonra Anadolu’nun Görünümü, **AAMD**, S.XXXIX,(1997), s.725-729.

URAL, Selçuk, Şerif Bogos Nubar Paşa Antlaşması ve Ortaya Çıkan Tepkiler”, **EAD**, (2006), s.14-15.

URAL, Selçuk, “Ermeniler’in, İngilizler’in Vilayat-ı Şarkıye’ye Yönelik Çalışmaları ve Alınan Karşı Önlemler, **AİİTEMY**, S.I,(2004), s.113.

YAVUZ, Nurcan, “Doğu Anadolu’daki Ermeni Mezalimi’nin Brest Litovsk Barış Görüşmelerindeki Protestosu”, S.XV, **AY**,(1995), s.381-407.

C- KİŞİSEL GÖRÜŞMELER

KÜÇÜK, Sait, Araştırmacı Yazar, Kağızman, 18 Mayıs 2006.

D- MECLİS GÖRÜŞMELERİ

TBMM ZC, II

TBMM ZC, III

TBMM ZC, VI

TBMM ZC, X

TBMM ZC, XI

TBMM ZC, XII

TBMM ZC, XIV

TBMM ZC, XVIII

TBMM ZC, XIX

TBMM ZC, XXI

TBMM GZC, XXVIII

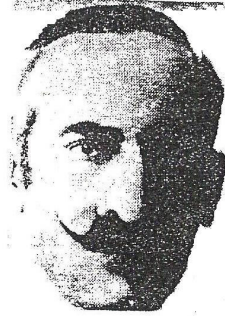
EKLER

Fahreddin (Erdogan) Bey
KARS

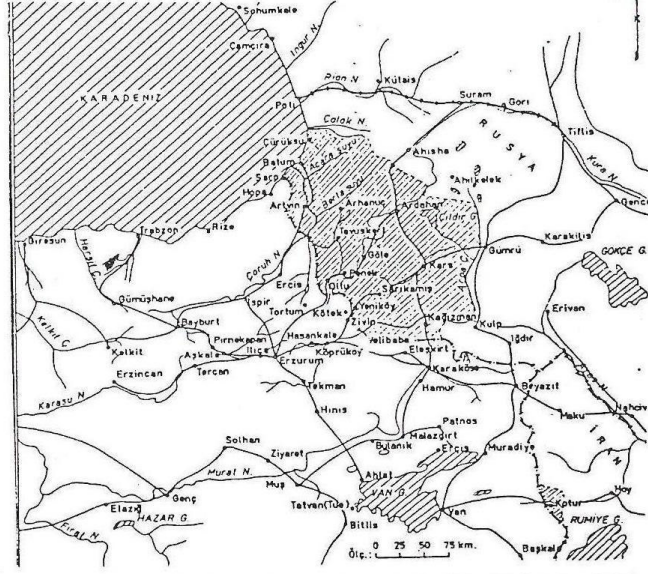

CAVIT BEY / PASA
(KARS)

Ali Rıza (Ataman) Bey
KARS

EK – 1
TBMM I. Dönem Kars Milletvekilleri

EK-2
Berlin Antlaşmasına Göre Rusya'ya Bırakılan Evliye-i Selâse-yi Gösteren Harita

آخريه
۱۴۴ - ۱۴۴۴

259

نور کچه جمهوريتى

اقصا دوکانه سبرکاز

باش وکاک
قلم مخصوص مديريتى
عدد

۷۷۲

ابويي ترمه زراف با تقري تكيلى دار خارج معون ساني جاوید بعد قضا
تعطيف خانومى اولدو اقصا دهمجه تيلم اولدو قصيد محمد بنه ۲۹۱۴/۱۰ تايي
اجزاي خط ايديكي نوکيا بولون مناسبي يات ميدنه ۲۹۱۴/۱۱ تاريخ
د ۱۸۴۴ مندر لوئندله سيرا است قضا له فقط صورتى معزى لقا بقم نلف اينم

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞIVI

مهم واقعا دوکانه ندم با نلسه

Handwritten signature

جواباً يازيله جق اوارقه : جواب اولديغي محرراتك تاريخ ونومروستك درجى رتقا اولتور .

-4-

030	10			210	436	16
-----	----	--	--	-----	-----	----

EK-3

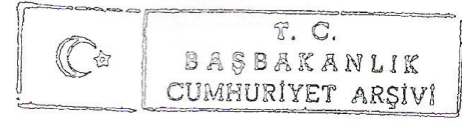
Kars'ta Ziraat Bankası Şubelerinin açılmasına dair eski Kars millet vekili Cavit Bey ile arkadaşlarının teklifi.

254
16

آقده
۲۲۹ - ۸۷ - ۷۷

باسمہ و حالت جیدہ

تورکیا
قوانین و احکامات
باسمہ لہای
قوانین و احکامات

تعداد

۹

اویہ تہ رہ زیاعت باقدری کشیدہ زر قاصدوت ہائی ہاویہ بکدہ فیفا سنک تقدیف
قانونی اور نیزہ اقتدا راجتہ تنظیم اونایہ بکدہ نصت عمونہ ناک . ۱۹۷۷ تا ۱۹۸۱
ایضا عدہ قبول ایسہ اولفہ مذکورہ بکدہ صوت و صدقہ سی لفا تقدیم قندہ اقم

تویا بویون من مجبی نیی
عبد

ادوات

۱۹۷۷
۱۹۷۷
۹
۱۹۷۷

030 10 210 430 16

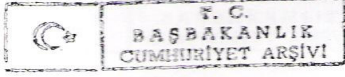
وریلہ جک جوابلرده قلم ، تاریخ و نومرو ذکرى موجود . .

2

EK-4

Cavit Bey ve arkadaşlarının teklifinin Heyet-i Umumiye tarafından kabul edilmesini gösteren belge.

اقتصار اخصی مصلحتی

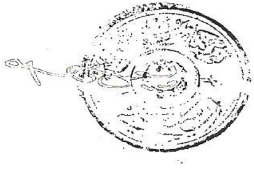

ریاست جلیه بی

ادویه ندره در ارضت بانقده کسادینه در سایه خاص بیوسی جا درینک و نقصای طرفنده
 دیویوب ۱۶/۱۰/۲۹ تاریخده اقتصاد و سوانه نة مالیة انجمنده حول ببوریلده «۲۹/۷/۲۹»
 تاریخده کتلیف خانوقه اقتصاد انجمنده اخصار و ملکی وزارت با نقده بیوسی کجدرک حضورده

نذاره اولدی .
 وزارت با نقده قانونت اولدو درخونجی ماده کی بیوسی توریایک ایجا بیرده عملده نفع و ضرر
 ناسینه بانقده ارضه بیوسی صلاحیتده بیوسیفینده خاص ارضه ها و ارضیه و لایه بیوسی ایجونه بیوسیفینده
 و بیوسیه آیدجه برقا نونه یا بیوسیه نوزوم کورولوشده . اساساً نذور عملده آیدجه زاریت بانقده
 شجرینک سرمایسی تکلیف اولدورده . «۱۸ آغستوس ۲۲۷ و ۲/۲/۲۲۸» تاریخده قانون
 بیوسیه ایضا و نقده بوناسه موقوف و دیو کورده خاص حصه کی تقصیر اولدورده ایسوم ارضوم ندر ارضت
 بانقده نفع ندره مفضل اولدورده . بیوسی ندره خاص حصه کی اولدورده تر ازم ایدر مبالغ هاونج
 ولایتده نفع کسارینه کفا نیایه عیب مقدره کهنوز باخ اولماسه اولدورده و ایندی نفع و ضرر قورود
 ارضه صورتده تقصیر باره نیک ناسی اولدورده بینه مکی و بنا اولدورده نفع ندره کسارینه ایگانه بولورده
 و ایندی و مدیر بیوسی صاحبینک اسباب بیوسیه ندره ندره و ایندی نذور ایدر بیوسی و بیوسیه ندره کی
 حواله نظر کتلیف صاحبینک معاله یا بیوسیه ندره بیوسی خاصیت ایجاها ندره ارضه کی ناسیه
 ناسینه نفع بانقده ارضه بیوسی و لایه ندره ندره ارضت بانقده بیوسی کسارینه انجمنه منقلاً
 ایجونه خاص ارضه ها و بیوسی کسارینه انجمنه ندره ارضت بانقده ایسوم ارضوم ندره ایسوم
 طرفدار اولدورده و اساساً و ایندی و بیوسی کسارینه انجمنه ندره ارضت بانقده ایسوم ارضوم ندره ایسوم
 جلیه بیوسی ندره کتلیف حکومت بلیغ ببوریلدی . جا ایدر .

اصل مکتوبه «۲۹/۱۰/۲۹»

030	10				210	430	16
-----	----	--	--	--	-----	-----	----

تریکی بوزجاسی ملک مجلسینده قاضی
 بیوسیه امضاسی
 کتلیف
 مخالف ایدرک
 امضاسی
 بیوسیه
 قلمندری و یا
 بیوسیه امضاسی
 بیوسیه

EK-5
 Evliye-i Selâse de Ziraat Bankası şubelerinin açılmasına dair kabul edilen
 mazbata.

معاوضه کی امانت پر بسته

ماہی مکمل فارغ ہو گئے ہیں اور اس کے ساتھ ساتھ تمام کی صفحہ کی فارغ مکتبی عمل آتے ہیں اور یہ سب کچھ ۱۰/۱۰/۷۶ تاریخ سے
 نصفاً سید فارغ ہو گئے ہیں اور اس کے ساتھ ساتھ تمام کی صفحہ کی فارغ مکتبی عمل آتے ہیں اور یہ سب کچھ ۱۰/۱۰/۷۶ تاریخ سے
 تا کرہ سید مریضی شروع ہوئی ہے تو اس کی صفحہ کی فارغ مکتبی عمل آتے ہیں اور یہ سب کچھ ۱۰/۱۰/۷۶ تاریخ سے
 تاریخ سے کی اجنبی صفحہ کی فارغ مکتبی عمل آتے ہیں اور یہ سب کچھ ۱۰/۱۰/۷۶ تاریخ سے
 مذکورہ خانہ کو نو خطاً مقدار فقوسہ نظر آتی ہے اور اس کے ساتھ ساتھ تمام کی صفحہ کی فارغ مکتبی عمل آتے ہیں اور یہ سب کچھ ۱۰/۱۰/۷۶ تاریخ سے

مکانہ اسٹارڈ فرار پر اسٹارڈ

خارجی پائی بی	داخلی پائی بی	میر پائی بی	میری پائی بی	ایوانی پائی بی
<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>
کارہ و بی بی پائی بی	میری پائی بی	انصاری پائی بی	نا خدیجی	میری پائی بی
<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>

نور نی برون من محمد بی بی

30.18.1/2.39.15

EK-6

Kars'ta nüfusa göre mebus tespitini gösteren kararname.

تورکيا

بوتوک ملت مجلسی

داخليه وکالني

۴۷/۴/۴۸

۴۷/۴/۱

مدیریتی قانچون : سنده
عمومی و ۱۵۴ نوږد نوښتونه محلولات

صورتیدر

حال ماخوره فارصده تجب ایطه بوز اوله بیک نفسی وارد . اوتیه بیه طاعنه
اولون هلقده بی دری بوردریه کاورو نفسه نفاسیه بلیک فارصده
نجه اوج معوت هلقه کله کون فارصی وکره ارنده لشمعوت
انتخابی اسلام نفسیک کشا قی کونده هلقه خانده بی نفی اولونور .
مذکور نوالروده خارج معوت انتخاب مساعده سولشی وارد هله انتخابیه
بنا سوره اوزره ادر و تقابان وری بی قی ایلون
کافرم قید

۴۴۶
۱۴۱
احمد هلقه هلقه
۱۴۱

EK-8

Kars'ta nüfusa göre üç mebus seçilmesi gerektiğine dair Kâzım Karabekir'in TBMM Dahiliye Vekâletine gönderdiği belge.

T. C.
BAŞBAKANLIK
UMHURİYET ARŞİVİ

نورکجا بونک ملت مجلسی
داخلیه وکالتی

اداره عمومی مدیریت عمومی
خصوصی

عمومی

مضامین انتخابی تقدیم اولان ولایت و نوازک
در برطانیه و ولایت دیگره تقدیم اولان
نومردک نامرک

۲۹۸	۲۹۹۱	زنگنه و سنجانی
۲۹۹	۲۹۹۲	سیراب
۳۰۰	۲۹۹۳	اردهان
۳۰۱	۲۹۹۴	ایلی
۳۰۲	۲۹۹۵	قونیه
۳۰۳	۲۹۹۶	کندی
۳۰۴	۲۹۹۷	سیراب
۳۰۵	۲۹۹۸	بوت
۳۰۶	۲۹۹۹	قونیه
۳۰۷	۳۰۰۰	انق
۳۰۸	۳۰۰۱	ایلی
۳۰۹	۳۰۰۲	کندی
۳۱۰	۳۰۰۳	کندی
۳۱۱	۳۰۰۴	ایلی
۳۱۲	۳۰۰۵	سیراب
۳۱۳	۳۰۰۶	قونیه

030 10 74 482 7

3

EK-9

I. Dönem TBMM için yapılan seçimleri takiben mazbata takdim edilen vilayetler.

ÖZGEÇMİŞ

- 1980 Kars İli Sarıkamış ilçesi İsisu Köyünde doğdu.
- 1992 Kars İsmet Paşa İlk Okulu'nu bitirdi.
- 1997 Kars İmam Hatip Lisesini bitirdi.
- 2002 Erciyes Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümünden mezun oldu.
- 2004 Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans sınavını kazandı. Aynı yıl Kafkas Üniversitesinde yapılan İnkılap Tarihi Okutmanlığı sınavını kazandı.